

Het 'Maastrichtse Vrijthofboek'

Achtergronden, archeologische
resultaten en de betekenis voor
Maastricht en de Euregio

Eric Wetzels

De enorme kuil die nodig was voor de Vrijthofgarage, tijdens de ontgraving. Firma Langen uit Geleen voerde de grond af. Aan de noordelijke wand 'hangt' de Romeinse kelder nog in het profiel. Foto ROB 1969-1970, afkomstig uit opgravingsdocumentatie Vrijthofonderzoek 1969-1970, in beheer bij Gemeente Maastricht/Centre Céramique.

Medio 2017 verscheen een ruim 600 pagina's tellende Engelstalige publicatie van de hand van Frans Theuws, Mirjam Kars en diverse andere archeologen over de opgraving ter plaatse van het Vrijthof in Maastricht in de jaren 1969-1970¹. Hierna wordt dit boek kortweg 'het Vrijthofboek' genoemd. De opgraving is in Maastricht en ver daarbuiten bij velen bekend en er is veel over gepraat, maar eigenlijk was volstrekt onbekend wat er destijds daadwerkelijk is opgegraven en gedocumenteerd. Frans Theuws was tussen 2002 en 2012 hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam met de leerstoel 'historische archeologie van Europa benoorden de Alpen'. Sinds 2012 is hij hoogleraar aan de Universiteit Leiden met de leerstoel 'middeleeuwse archeologie van Europa'. Hij heeft in 2001 het Saint Servatius project opgezet, waarbij hij de verantwoorde-

lijkheid op zich nam om de opgravingsgegevens van een vijftal opgravingen op het Vrijthof en in het Servatiuscomplex definitief te ordenen, te interpreteren en te publiceren. Kars is in 2011 gepromoveerd op een onderzoek naar de vondstensembles van de Vrijthofopgraving 1969-1970 en die van de Sint Servaaspandhofopgraving uit de jaren 1953-1954. Dit artikel wil de informatie uit het Vrijthofboek voor een breder publiek beschrijven en beschikbaar stellen, zonder daarbij volledigheid na te streven. Onvermijdelijk gaat daarbij veel nuance van de oorspronkelijke auteurs verloren. Om de publicatie in het juiste kader te plaatsten, worden in dit artikel eerst enkele voorafgaande publicaties van Theuws en een van Kars gememoreerd die tot het Vrijthofboek hebben geleid. Daarbij worden deze publicaties ook becommentarieerd.

1 Theuws, F. & M. Kars (eds.) 2017: The Saint-Servatius complex in Maastricht. The Vrijthof excavations (1969-1970), Bonn. Met bijdragen van Chrystel Brandenburgh, Menno Dijkstra, Mirjam Kars, Raphael Panhuysen, Titus Panhuysen, Diewertje Smal, Liesbeth Smits, Frans Theuws en Line van Wersch.

Aan het eind volgt een reconstructie van de auteur van dit artikel van enkele aspecten van de stedelijke ontwikkeling van Maastricht in het eerste millennium, waartoe de resultaten van de Vrijthofopgraving aanleiding geven.

Achtergronden van de opgraving op het Vrijthof in 1969-1970

Sinds de opgraving in de jaren 1969-1970 door toenmalig provinciaal archeoloog J.H.F. (Tom) Bloemers is veel tijd verstreken. De opgraving was noodzakelijk omdat er plannen lagen voor de bouw van een ondergrondse parkeergarage, maar de opgravingen vonden uiteindelijk onder zeer onwerkbare omstandigheden plaats. Tot de bouw van de garage was namelijk nog niet officieel besloten en uitgebreid voorafgaand archeologisch onderzoek zou de indruk wekken van een besluit. Het werd dan ook een haastklus. De provinciaal archeoloog zag zich in die tijd vaker voor problemen gesteld, omdat

verplicht archeologisch onderzoek voorafgaand aan bouwprojecten nog geen regel was. Voor het Vrijthofonderzoek werd geld beschikbaar gesteld door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (hfl. 70.000) en door de gemeente Maastricht (hfl. 10.000). De opgravingen moesten vervolgens worden uitgevoerd terwijl de afgravingswerkzaamheden al bezig waren. Een echte opgravingsstrategie kon dan ook niet worden gevolgd en Bloemers kon alleen maar werken in nog beschikbare niet afgegraven gebieden. Dat heeft ertoe geleid dat grote delen van het Vrijthof helemaal niet zijn opgegraven, maar uitsluitend zijn afgegraven, waarbij sprake zou zijn geweest van een bloeiende handel in losse bodemvondsten, met name in enkele om het Vrijthof gelegen cafés. Uiteraard was er bij 'de veroorzaker' geen aandacht voor de uitwerking van de gegevens en een uitgebreide rapportage was toentertijd niet altijd gebruikelijk. Dat maakt het extra bewonderenswaardig hoeveel relevante informatie er tijdens het Servatiusproject nog uit de oude documentatie gefilterd kon worden en hoeveel data toch goed bruikbaar bleken, ondanks de haastige werkwijze. Bloemers – tussen 1982 en 2005 hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam² – heeft destijds een eerste publicatie geleverd, waarin de opgraving werd besproken en de aandacht vooral uit ging naar de Romeinse weg en minder naar de vroege middeleeuwen.³ De aangetroffen Romeinse kelder aan de noordkant van het Vrijthof was hierin niet afgebeeld en we hebben tot het Vrijthofboek moeten wachten om de precieze locatie en foto's van deze mooie vondst te kunnen zien.⁴ Wel waren er veel verhalen en meningen in de stad over wat er gevonden was. Of beter: gevonden zou zijn. Deze verhalen zijn een eigen leven gaan leiden en

2 De leeropdracht van Bloemers was van 1982 tot 2001 culturele prehistorie en provinciaal Romeinse archeologie en werd toen gewijzigd in archeologische monumentenzorg, landschap en erfgoed. In 2005 ging hij met emeritaat.

3 Bloemers 1971-1972; Bloemers 1973.

4 Theuvs 2017, 444-445.

Tijdens de aanleg van de bouwput en van werkput 2 kwam de ontgraving erg dicht bij de Sint Servaaskerk. De enorme steunberen die de Romaanse absis ondersteunen en die moeten voorkomen dat de kerk van de terrasrand afschuift, zijn zichtbaar onder de witte plastic zeilen. Foto ROB 1969-1970, afkomstig uit opgravingsdocumentatie Vrijthofonderzoek 1969-1970, in beheer bij Gemeente Maastricht/Centre Céramique.

werden aangevuld met latere onderzoeksresultaten in Maastricht en uiteindelijk was nauwelijks nog duidelijk wat er daadwerkelijk was gedocumenteerd. Uit de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw zijn verschillende initiatieven bekend om de opgraving uit te werken, maar het werk was zeer omvangrijk, de documentatie weinig transparant en uiteindelijk bleef de opgraving letterlijk op de plank liggen. Dat duurde tot de millenniumwisseling, toen Theuws zich in Maastricht meldde met de mededeling dat hij in het kader van een groot onderzoeksproject met de titel *Sint Servatius project* verschillende oude opgravingen wilde uitwerken. Het ging daarbij om de opgraving van het Vrijthof (1969-1970), de opgraving in de Sint Servaaskerk (1981-1989) en in de Sint Servaaspandhof (1953-1954), naast enkele kleinere omliggende opgravingen (uit begin jaren negentig). Theuws deed dat vanuit zijn positie als docent archeologie van de Universiteit van Amsterdam. Toen hij daar in 2002 hoogleraar werd, ging zijn oratie over Maastricht, meer precies over de Sint Servaaskerk en de sleutel van Sint Servaas.⁵ In 2008 is dit project formeel afgesloten en werd het Anástasis project gestart, waarbij verschillende vroegmiddeleeuwse opgravingen in Zuid-Nederland ter hand werden genomen. Het Maastrichtse aandeel hierin bestond uit de vroegmiddeleeuwse resten van het Boschstraatkwartier.⁶ De eerste grote publicatie van het Servatiusproject was de dissertatie van Mirjam Kars over de materiële cultuur van de vroegmiddeleeuwse grafvelden Maastricht-Vrijthof en Maastricht-Sint Servaaspandhof (maar niet van de kerkopgraving).⁷ De architectuurresten, de bouwresten en de gebouwde grafstructuren van de kerkopgraving in de Sint Servaas (1981-1989) maakten oorspronkelijk ook

deel uit van het Servatiusonderzoek. Daarvan is veel voorwerk gedaan en veel uitgezocht, maar dit heeft helaas niet geleid tot een datering van de afzonderlijke structuren of tot een afgeronde interpretatie, noch tot een publicatie. Nu dit Vrijthofboek zoveel nieuwe kennis en inzichten heeft opgeleverd, heeft de gemeente Maastricht besloten om ook de uitwerking en publicatie van de resultaten van de kerkopgraving uit de jaren tachtig en de pandhofopgraving uit de jaren vijftig te starten, samen met F. Theuws, M. Kars, N. Jaspers en de Universiteit Leiden.

Waarom de geschiedenis van Maastricht bestuderen?

Over de archeologie van Maastricht zijn talrijke publicaties geschreven: *Maastricht staat op zijn verleden* uit 1984 en *Romeins Maastricht en zijn beelden* uit 1996, beide van de hand van Titus Panhuysen, *Mosa Nostra* over de vroege middeleeuwen uit 1999 van Wim Dijkman en vele deelstudies uit de jaren tachtig, negentig en nul (2000-2010) over objecten en collecties van zijn hand.⁸ De stad beheert ca. 250 dossiers van opgravingen uit de jaren tachtig en negentig, maar deze zijn merendeels nauwelijks uitgewerkt. De laatste vijftien jaar worden de opgravingen in de stad stevast gevolgd door een wetenschappelijke, gestandaardiseerde rapportage. Toch mag Maastricht zeker geen goed ontsloten archeologische site genoemd worden. Daarvoor ontbreekt met name de kennis die nog 'verstopt zit' in de onuitgewerkte dossiers. Het gaat hier om dossiers die vaak nog niet ontdekte of niet op juiste wijze geïnterpreteerde informatie bevatten. Dit is géén verwijt naar de verantwoordelijken van destijds of kritiek op de werkwijze van toen. De positie van

5 Theuws 2003.

6 Anástasis betekent wederopstanding. Een metafoor voor de wederopstanding van de opgravingsresultaten van onuitgewerkte opgravingen, in dit geval van Merovingische grafvelden.

7 Kars 2011.

8 Panhuysen 1984, 1996; Dijkman 1999.

de stadarcheoloog, die in die jaren veel bouwactiviteiten achter elkaar moest begeleiden, was niet te benijden. Daarnaast was de financiering van onderzoek, de organisatie en de wijze van gegevens uitwerken en interpreteren destijds anders dan tegenwoordig. Sinds 2007 is met de nieuwe archeologiewet het veroorzakersprincipe ingevoerd en is veldonderzoek, inclusief een standaardrapportage, een verplichting. Sinds 2005 worden in Maastricht alle door archeologische onderzoeksbureaus uitgevoerde onderzoeken opgevolgd door een degelijke rapportage. Dat heeft overigens weer een ander probleem doen ontstaan: een 'rapportenkerkhof', waarbij gegevens weliswaar uitgewerkt en beschikbaar zijn, maar het bijna onmogelijk is om alle informatie te verwerken en in samenhang te interpreteren. Maastricht kent nu minimaal 250 van dergelijke rapporten, die nauwelijks gelezen en gebruikt worden.⁹ Gelukkig worden er in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed wel steeds meer syntheses geschreven over gebieden of periodes, bijvoorbeeld over de overgang van de Romeinse tijd naar de vroege middeleeuwen in Zuid-Nederland en over het Maasdal.¹⁰ Maar de stratigrafie van Maastricht zelf – de laagsgewijze opbouw van de archeologische geschiedenis – behoeft nog veel aandacht, toelichting en evaluatie.

Tijdens de presentatie van het Vrijthofboek op 12 mei 2017 gaf Theuws in een korte lezing aan waarom het belangrijk is om de geschiedenis van Maastricht te bestuderen. Dat is zoals boven betoogd niet het geval omdat Maastricht de best ontsloten archeologische site van de Euregio is. Evenmin is dat het geval omdat

Maastricht over de beste en meeste archeologische data beschikt van de vroege middeleeuwen. En ten slotte is de reden ook niet dat de archeologische en historische gegevens over Maastricht goed met elkaar corresponderen, want dat is juist niet zo. Waarom is het dan wel belangrijk om de geschiedenis van Maastricht te bestuderen? Kort gesteld komt het erop neer dat Maastricht een enorme potentie biedt om te onderzoeken hoe de middeleeuwen voortkomen uit de ruïnes van de Romeinse wereld. Zeker in combinatie met omliggende steden en archeologische sites als Tongeren, Luik, Aken, Huy, eigenlijk met de hele Midden-Maasvallei. Maastricht was in de vroege middeleeuwen een zogenaamde *centrale plaats*: Merovingische koningen hadden veel bezittingen in en rondom Maastricht (voormalige Romeinse staatseigendommen), ze bezochten de stad meerdere keren en in Maastricht en het Maasdal vonden cruciale ontwikkelingen plaats.¹¹

In het Midden-Maasgebied vond namelijk tussen de zesde en het einde van de achtste eeuw een strijd om de macht plaats, die afgelezen kan worden aan de verschillende archeologische sites en historische bronnen van dit gebied en die zijn uitwerking had op de hele Euregio Maas-Rijn. Maastricht was daarbij van cruciaal belang in de zesde eeuw, toen Monulfus de verering van bisschop Servatius – die op het oude Romeinse grafveld begraven zou zijn – bestendigde en uitbouwde. Het is zelfs mogelijk dat Monulfus deze verering startte. Vanaf de tweede helft van de zesde eeuw was Maastricht met zekerheid een bisschopsstad. Daarbij werd de stad geflankeerd door twee andere zeer relevante en goed onderzochte

9 Het ontsluiten van deze rapporten en dossiers is dan ook een deel van de opdracht van de auteur van dit artikel. Deze opdracht is beschreven en gepubliceerd op <https://www.academia.edu> (zoekterm op auteur "Eric Wetzels", de publicatie is getiteld "Erfgoedcollecties waarden en verbinden").

10 Enckevort 2017, Ball 2018. Ook zijn goede studies gemaakt van het vroegmiddeleeuwse grafveld Borgharen-Pasestraat, zie Lauwerier 2011 en 2015.

11 Een centrale plaats (Engels: *central place*) is een begrip waarmee Theuws een plaats karakteriseert waar invloedrijke factoren en ontwikkelingen zijn aan te wijzen die bepalend zijn voor het omliggende gebied. Het gaat nadrukkelijk niet om hoofdsteden (Engels: *capitals*), want die hangen samen met een bijbehorende stedelijke structuur, landschapsinrichting en staatsinrichting.

Merovingisch glaswerk afkomstig uit vroegmiddeleeuwse graven van het laaggelegen grafveld 4 op het Vrijthof.
 Uit: Theuws & Kars 2017, 386, fig. 13.7. Foto Anneke Dekker.

sites. Aan de ene kant was dat Luik, dat in de achtste eeuw een belangrijke religieuze hoofdstad werd van de Euregio Maas-Rijn, nadat daar de bisschopszetel werd gevestigd. Aan de andere kant was dat Aken, dat in de late achtste en vroege negende eeuw de seculiere hoofdstad werd van het rijk van Karel de Grote en waar hij zijn paleis bouwde.

De bovengenoemde machtsstrijd wordt als volgt gereconstrueerd: om te beginnen kennen we de familie van Monulfus (midden van de zesde eeuw), de Chrodonoïden (late zesde en zevende eeuw), de familie van Lambertus (zevende eeuw) en de Pippiniden (zevende en achtste eeuw) die onderling om de macht streden, samen met andere families, die we soms bij naam kennen.¹² Deze strijd was een mengeling van het bevechten van wereldlijke en religieuze posities, waarbij het van belang is

te weten dat die posities nog niet geheel gescheiden waren en een bisschopstiel als onderdeel van een wereldse carrière gezien kon worden. Hoewel deze strijd niet letterlijk in de historische bronnen staat beschreven, is deze wel af te leiden uit de wijze waarop hooggeplaatste aristocraten, hofmeiers en bisschoppen stierven (lees: vermoord werden) en uit bijvoorbeeld de overdracht van macht, huwelijken of schenkingen van land en goederen. Enkele van deze families konden hun macht consolideren en uiteindelijk grote delen van de Euregio Maas-Rijn overheersen. Het is overigens goed mogelijk dat deze families op enige manier onderling verbonden waren, ofwel door afstamming, ofwel door huwelijken. Dat strategische huwelijken op het hoogste adellijke niveau gebruikelijk waren, is bekend. Dat was zeker zo met het oog op bestendiging of uitbreiding van bezit en

12 Werner 1980. Over de familie van Monulfus weten we echter vrijwel niets. We kennen alleen zijn (bisschops)naam.

positie.¹³ De hoofdstad van het Merovingische rijk gedurende de periode tussen 450 en 750 n.Chr. was het Noord-Franse Metz. Maar toen de Merovingische vorsten vanaf het midden van de zevende eeuw marionetten-koningen werden, namen de hofmeiers steeds meer de macht over en bereidden ze een bijna geruisloze machtsovername voor in het Midden-Maasgebied. Geruisloos is daarbij natuurlijk een eufemisme: er werden vele strijden gestreden en concurrenten vermoord. Met geruisloos wordt bedoeld dat het een heel geleidelijke en 'onmerkbaar' overname was. De hofmeiers benoemden op enig moment zelf de koningen (veelal kindkoningen), om te voorkomen dat de indruk werd gewekt dat ze de macht aan het overnemen waren. Ten tijde van Lambertus – in het vierde kwart van de zevende eeuw – waren de hofmeiers de daadwerkelijke leiders van de verschillende landen. En die bevochten elkaar ook weer op leven en dood (zoals Ebroïnus van Neustrië en Pepijn van Herstal van Austrasië). Bisschoppen waren op dat moment ook niet enkel religieuze actoren, maar zeer belangrijke pionnen in een schaakspel om de macht.

Het is juist dit proces dat onderzocht en 'gelezen' kan worden in de archeologische en historische dossiers van het Midden-Maasgebied en dit is de reden waarom de archeologie van Maastricht relevant is. Je zou dan ook kunnen stellen dat het bestuderen van de archeologie van Maastricht in eerste instantie van het grootste belang is voor de juiste interpretatie en reconstructie van de transformatie van de Romeinse naar de vroegmiddeleeuwse periode, zowel op politiek als op religieus vlak, twee aspecten die sterk met elkaar verbonden zijn. Dat belang is daarbij groter dan het belang van de gegevens voor de geschiedenis van Maastricht zelf.

Universitaire aandacht voor Maastricht uit Amsterdam en Leiden

Om de betekenis van het Vrijthofboek toe te lichten, is het nodig om eerst de context en traditie te beschrijven waarbinnen dit boek tot stand kon komen. De interesse van de universiteiten van Amsterdam en Leiden voor de archeologie van Maastricht zijn geheel gekoppeld aan de persoonlijke, maar met name professionele interesse van Theuws.¹⁴ De hieruit voortkomende publicaties over Maastricht van Theuws en Kars zullen hier kort besproken worden en worden voorzien van een toelichting.

Theuws houdt zich al enkele decennia bezig met de bestudering van de overgang van de laat-Romeinse tijd naar de vroege middeleeuwen in de zuidelijke Nederlanden en de Euregio. Zijn specifieke aandacht hebben de Noord-Brabantse zandgronden, de Belgische Kempen en het Midden-Maasdal, inclusief de belangrijkste steden in dit gebied. Sinds het jaar 2000 is daar een specifieke interesse voor de ontwikkeling van Maastricht bij gekomen. De serie artikelen die hij sindsdien publiceerde, culmineerden in het Vrijthofboek tot één samenhangende hypothese.

Al zijn publicaties over het Maastrichtse verleden (sinds 2001) en het Vrijthofboek (in 2017), handelden over de overgangperiode en de veranderingen tussen de laat-Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen. Daarin leidt Theuws de discussie – samen met enkele andere wetenschappers zoals Alain Dierkens en Sebastian Ristow – omdat zij in staat zijn om de archeologische data in een Euregionale context te verbinden en op vernieuwende wijze te interpreteren. De geschiedenis van Maastricht, Aken, Luik, Keulen, de Zuid-Nederlandse en Belgische zandgronden en de lössgordel van Noord-Frankrijk tot in Duitsland kan worden

¹³ Theuws & Kars 2017, 26. Zie ook Werner 1980.

¹⁴ Onderstaande duiding van Theuws' publicaties tussen 2001 en 2014 is sterk gebaseerd op een deel van het Engelstalige artikel dat hierover in 2018 is verschenen: Wetzels 2018.

gereconstrueerd door de archeologische data en de historische bronnen met elkaar te verbinden. Het recente boek van Theuws en Kars is daarvan een mooi voorbeeld. Dat betekent niet dat alles kritiekloos mag worden aangenomen, maar de conceptuele basis, de enorme hoeveelheid data en de verrassende invalshoeken mogen zeker een verrijking worden genoemd.

In een van Theuws' eerste artikelen over Maastricht, gepubliceerd in 2001, werd Maastricht gepositioneerd als een van de centrale plaatsen in de Midden-Maasvallei. In dit artikel refereerde hij aan Alain Dierkens en Piet Leupen, zijn voorgangers en collega's in dit onderzoeksveld, op wier werk hij verder bouwde.¹⁵ Theuws schreef dat Maastricht in de laat-Romeinse tijd als de meest noordelijke stad van de beschaafde wereld werd beschouwd, maar daarbij een onbeduidende plaats had kunnen blijven. De verering van Servatius maakte van Maastricht echter een van de centrale plaatsen in een groot rijk. Volgens Gregorius van Tours was Maastricht immers de plek waar Servatius was gestorven, begraven en bovenal werd vereerd. In het Vrijthofboek in 2017 schrijft Theuws dat Servatius echter ook in Tongeren gestorven kan zijn, waar hij bisschop zou zijn geweest voordat hij bisschop van Maastricht werd. Dat kan in de vierde of vijfde eeuw hebben plaats gevonden. Er is bij de onderzoekers binnen de Euregio weinig consensus over het archeologische en historische bewijs voor het ontstaan van het vroege christendom in de Euregio en voor het bewijs van Servatius als bisschop van Tongeren of Maastricht. Wat voor iedereen echter wel vast staat is dat de verering van Servatius al bestaat en continuïteit kent sinds de bouw van de *magnum templum* door de Maastrichtse bisschop Monulfus. We kennen hem uit de geschriften van Gregorius van Tours, uit de tweede helft van de zesde eeuw. Hoe het vroegmiddel-

eeuwse Maastricht eruit zag is niet erg helder: Maastricht bezat hoogstwaarschijnlijk twee kerken en wellicht een derde in Wyck. Aan de westzijde van de Maas bevond zich enerzijds de Onze Lieve Vrouwekerk, waarvan een voorganger van de huidige kerk – gebaseerd op een historische vermelding – teruggaat tot de zevende eeuw en die mogelijk veel ouder is. Deze kerk was gelegen binnen het voormalige Romeinse *castellum* uit de vierde eeuw. Anderzijds bevond zich aan de westzijde van de Maas de kerk van Sint Servaas, die op de plek stond van een oud Romeins grafveld, in ieder geval sinds ca. 560 n.Chr. Hiermee wordt de door Gregorius van Tours in zijn geschriften genoemde *magnum templum* bedoeld. Dat Romeinse grafveld was gelegen op enige afstand van het castellum, op een hoger gelegen terrasrand. De derde kerk, die aan de oostzijde van de Maas gelegen zou hebben, heeft geen historische basis, maar wordt verondersteld op basis van indirecte aanwijzingen (het patrocinium 'Martinus', het bestaan van een Merovingische nederzetting in Wyck en Merovingische vondsten in de nabijheid van de huidige Sint Martinuskerk).

Theuws beschouwde de plaats en het belang van de twee ten westen van de Maas gelegen kerken als de twee sleutelstukken tot de juiste interpretatie van de transitie van de laat-Romeinse tijd naar de vroege middeleeuwen. Dat lijkt een open deur, maar dat is het niet, want in 2001 waren de Servaasopgraving en de Vrijthofopgraving uitgewerkt noch gepubliceerd en een opgraving onder de Onze Lieve Vrouwekerk heeft nooit plaats gevonden. Wel was de opgraving onder hotel Derlon bekend (1983, volledig onuitgewerkt), net als die van de pandhof van de Onze Lieve Vrouwekerk (1996, summier intern gerapporteerd). Bij die laatste opgraving was vastgesteld dat de verwachte Romeinse tempel niet heeft

15 Theuws 2001.

bestaan (wel werd de achtermuur van het Romeinse openluchtheiligdom gevonden) en de verwachte vroegmiddeleeuwse kerk werd evenmin aangetroffen. Dat heeft tot de werkhypothese geleid dat de voorganger van de huidige elfde-eeuwse kerk onder de Onze Lieve Vrouwekerk zelf gezocht moet worden. Dat is een beeld dat overigens overeenkomt met andere plekken in Noordwest-Europa, waar vroegmiddeleeuwse kerken in een hoek van de oude Romeinse versterking werden gebouwd.

Daarmee was voor Theuws de noodzaak tot analyse en publicatie van beide opgravingen helder, maar omwille van tijd, geld en complexiteit moest een keuze gemaakt worden. Theuws koos voor het Servatiuscomplex, maar zijn interesse in beide kerken was bepaald. Niet als sleutelstukken in een religieuze positionering, maar als representanten van een complexe politiek-religieuze machtsstrijd, waarbij voor hem de relatie met de elitegroepen in Maastricht en het direct aangrenzende Maasdal kernpunt van het onderzoek was (de familie van Monulfus, de Chrodonoïden, de familie van Lambertus en de Pippiniden). Voorheen werd het archeologisch-historisch onderzoek gedomineerd door twee traditionele benaderingen: een lijn van onderzoek waarbij de bisschop, zijn positie en zijn instelling centraal stonden en een lijn van onderzoek vanuit economisch perspectief, waarbij de groei van Maastricht werd verklaard door de positie die de stad innam in de langeafstandshandel over de rivieren. Beide benaderingen waren voor Theuws onbevredigend en er was behoefte aan een nieuwe invalshoek.

Nadat hij in 2002 aan de Universiteit van Amsterdam werd benoemd tot hoogleraar in de 'historische archeologie van Europa, benoorden de Alpen', hield Theuws een oratie met als titel 'De sleutel van Sint Servaas'.¹⁶

Hij stelde dat in de vroege middeleeuwen Maastricht een grote prijs was om binnen te halen en een nederzetting van bovenlokaal belang. Maastricht zal van oorsprong Romeins staatsbezit zijn geweest dat in Merovingische tijd 'vanzelf' overging naar koninklijk bezit. Controle over Maastricht en over het daarbinnen gelegen Sint Servatiuscomplex gaven volgens Theuws dan ook toegang tot de Merovingische koning. De strijd om de zeggenschap over Maastricht was een proces dat startte tijdens de Merovingische periode – in ieder geval zichtbaar toen Monulfus zijn magnum templum bouwde – en een proces dat culmineerde in de moord op Lambertus (ca. 705 n.Chr.). Dat laatste leidde tot de formele machtsovername door de Karolingers tijdens de tweede helft van de achtste eeuw, nadat Karel Martel in de eerste helft van de achtste eeuw in hun opkomst de meest bepalende figuur is geweest.

In zijn oratie legde hij de nadruk op het belang van onvervreembare goederen, met als belangrijkste en beste voorbeelden de Sleutel van Servaas en de zogenaamde Einhardboog. De zilveren sleutel was mogelijk een geschenk van lekenabt Einhard uit het begin van de negende eeuw. De zilveren Einhardboog was een voetstuk in de vorm van een triomfboog waarop waarschijnlijk een groot kruis met gemmen gestaan heeft, eveneens daterend uit de negende eeuw. Het grootste belang van deze objecten is volgens Theuws niet de zilverwaarde, maar de symbolische en de representativiteitswaarde en bovenal het feit dat de Servaassleutel zich nog steeds op zijn oorspronkelijke plek bevindt, namelijk in de (schatkamer van de) Sint Servaaskerk. De Einhardboog is in de loop van de geschiedenis verdwenen, daarvan kennen we nu nog slechts een gedetailleerde tekening uit de zeventiende eeuw.¹⁷ Beide objecten waren een levend onderdeel van

¹⁶ Theuws 2003.

¹⁷ Panhuysen 2011, 36-43.

de religieuze praktijk en behoorden als waardevolle goederen toe aan de Servaasabdij en ze werden in het klooster van Sint Servaas bewaard.

In de oratie uit 2003 licht Theuws ook het belang van *tournaments of value* toe, een begrip dat zich slecht laat vertalen.¹⁸ Het gaat om festivalachtige en terugkerende evenementen voor elite, handelaren, gezagsdragers en de clerus (de religieuze 'ambtenarij'), die goederen en geschenken uitwisselden, waar religieuze handelingen en rituelen werden uitgevoerd en waar economische afspraken, culturele waarden en sociale verbanden werden herbevestigd. Dit soort evenementen werd gedurende de vroege middeleeuwen gehouden in de buurt van cultusplaatsen, waarvan de markt van Saint-Denis en wellicht ook het Vrijthof te Maastricht (direct naast het Servatiuscomplex), voorbeelden zijn. Het is zeer goed mogelijk dat de cultus die door Monulfus rondom Servatius was opgebouwd, een rol speelde tijdens deze evenementen. Hierbij verdient het besef aandacht dat in de vroege middeleeuwen de kerkelijke tradities en rituelen enerzijds en de relatie tussen kerk en maatschappij anderzijds van een andere orde waren dan die wij nu kennen. Het christendom was nog in ontwikkeling, de scheiding tussen kerk en staat bestond nog niet en de meeste kerkregels moesten nog geschreven worden.

In een artikel uit 2005 beschreef Theuws een hypothese met betrekking tot de stadsontwikkeling van Maastricht die tegen de gangbare ideeën in ging.¹⁹ De traditionele theorie ging uit van een lineaire ontwikkeling, met als basis (de ruïnes van) het oude Romeinse castellum, waarbij de stad zich vanuit dit castellum in noordelijke richting verplaatste en steeds groter

werd. Theuws ontwikkelde de tweekernen-theorie, waarbij sprake is van de ontwikkeling van twee min of meer onafhankelijke kernen, enerzijds het oude castellum en anderzijds het Servatiuscomplex. Vanaf de elfde eeuw zouden deze naar elkaar toe gegroeid en naar het noorden verschoven zijn om uiteindelijk één stad te vormen. Ook veronderstelde Theuws een versterking (muur) rondom het Servatiuscomplex, daterend uit de Karolingische tijd, die hij zelfs in het laatmiddeleeuwse stratenpatroon dacht te herkennen. Deze reconstructie was volgens Theuws vooral bedoeld als een gedachten-experiment. Hoewel de reconstructie niet met veel harde data onderbouwd is, bevat het artikel vele interessante gedachten.²⁰ En ook bij deze publicatie geldt dat de onderliggende feiten en de daarop gebouwde reconstructie en hypothese gepubliceerd zijn, zodat iedereen ze kan volgen en aannemen of afwijzen, waardoor ze een waardevolle aanvulling op het debat vormen.

Een andere interessante gedachte publiceerde Theuws in 2007 in een artikel met de titel "*where's the eighth century in the towns of the Meuse valley?*"²¹ Zoals deze titel duidelijk maakt, merkte hij op dat de achtste eeuw in de archeologische dataset lijkt te ontbreken in de steden van de Maasvallei. Hij noemt dit het 'Karolingische probleem'. In dit artikel beschrijft hij verschillende Maassteden met hun onderzoeksvragen (Namen, Dinant, Huy, Maastricht), maar alleen Namen en Maastricht worden daarbij uitgewerkt. Luik wordt in dit artikel niet genoemd, blijkbaar is daar geen 'Karolingisch probleem' vastgesteld. Maar Luik kent een andere Merovingische voorgeschiedenis dan de eerdergenoemde steden en heeft vanaf het begin van de achtste eeuw een kerk voor

18 Appadurai 1988.

19 Theuws 2005.

20 Er is bijvoorbeeld geen aandacht besteed aan de geomorfologie, waarbij gekeken kan worden of een versterking op deze plek logisch en inpasbaar is in relatie tot het landschap en de Maasterrassen.

21 Theuws 2007.

de heilige Lambertus. Theuws stelt dat in Maastricht en Namen een zwarte laag vastgesteld kan worden, die als achtste-eeuws gedateerd wordt. Met een dergelijke zwarte laag wordt in een stadsarcheologische context een humusrijke cultuurlaag bedoeld, vaak met veel houtskool. Ook beweert hij dat er weinig bewijs is van continue bewoning en van handel in de overgang van de Merovingische naar de Karolingische periode. De casus Namen lijkt goed onderbouwd en overtuigend. De Maastrichtse casus daarentegen is dun in zijn bewijsvoering. De zwarte laag, die door Theuws wordt aangehaald, wordt inderdaad meermaals genoemd in voorlopige publicaties, maar is niet of nauwelijks terug te vinden in de archeologische documentatie. Vaak wordt met een zwarte laag een voormalige cultuurlaag of zelfs loopniveau aangeduid, die inderdaad donkerder van kleur kan zijn, soms beakkerd werd en die veel vervuiling en houtskool kan bevatten. Maar een zwarte laag (of beter: donkere laag) in site A is niet per se dezelfde als een zwarte laag in site B. Er zou meer bodemkundig onderzoek moeten worden gedaan naar wat een 'zwarte laag' is, wat de samenstelling van zo'n laag is, wat de datering is, welke oorsprong de laag heeft (vuur, landbouw, vervuiling), hoe zo'n laag geïnterpreteerd mag worden en op welke wijze de verschillende zwarte lagen in de verschillende sites vergeleken mogen of moeten worden. Pas daarna mag het voorkomen van een dergelijke laag gebruikt worden om een hypothese te bewijzen of te

schragen. Daar komt bij dat de veronderstelde afwezigheid van archeologische fenomenen uit de achtste eeuw (aardewerk, munten, huisplattengronden) gecombineerd moeten worden met de staat van ontsluiting van de beschikbare dossiers. Veel archeologische dossiers van de binnenstad van Maastricht zijn namelijk volstrekt onvoldoende uitgewerkt om harde uitspraken te doen over de aan- of afwezigheid van de achtste eeuw. Een laatste probleem ten slotte is de hardheid van de aardewerkdateringen van de achtste eeuw. Weten we wel zeker hoe dat aardewerk eruitziet in het achtste-eeuwse Maasdal? Alleen nadat deze zaken beter zijn uitgezocht, lijkt het mogelijk om de vragen rondom die zwarte laag te beantwoorden en om uitspraken te doen over de aan- of afwezigheid van de achtste eeuw in de besproken sites. Bovendien ging Theuws uit van het verlaten van het castellum in de vroege achtste eeuw, direct na de moord op bisschop Lambertus (705 n.Chr.). Een eerste analyse van enkele opgravingen in het Stokstraatkwartier door conservator Wim Dijkman lijkt echter aan te tonen dat in de achtste eeuw gewoon werd gewoond en geleefd in en rondom het voormalige castellum.²² Theuws legt voor zijn hypothese een relatie met het verschuiven van de bisschopszetel van Maastricht naar Luik door Hubertus, direct na de dood van Lambertus (ca. 705 n. Chr.). Volgens De la Haye is er echter eerder sprake van een praktische verschuiving van de bisschopszetel, maar (nog) niet van een juridische.²³ Men kan zich dan ook afvragen of het

22 Op verzoek van de auteur van dit artikel heeft conservator Wim Dijkman deze analyse uitgevoerd. De vraag was: "Is er achtste eeuw vastgesteld in het castellum?" Het antwoord in een e-mailbericht van januari 2014 was dat naast een overzicht van achtste-eeuwse vondsten in Boschstraatkwartier-Noord en -Zuid, Vrijthof en Jekerkwartier, ook achtste-eeuwse vondsten bekend zijn uit de castellumomgeving, te weten: "nederzetting en kerk uit de achtste eeuw": pandhof OLV-basiliek [EW: binnen castellum] (1996. MAVP.9); horizon 66-70, > 720 AD, vondsten sceatta's 5-2-0 en 5-3-1 (T96-1099); eerste helft achtste eeuw. En Mabro [EW: net ten zuiden van castellum] (1981.MAVP.16): vondsten aardewerk 3-8-7: achtste eeuw (T82-1086). Ook Panhuysen 1984, 76 gaat uit van bewoning van het castellum in de achtste eeuw.

23 CHAM-notulen 2018-2019. Tevens werd dit nogmaals mondeling bevestigd door Régis de la Haye op 4 april 2019. Dit beeld past in de 'natuurlijke' verschuiving van bisschopszetels in die tijd (verplaatsing 'de facto'), waarbij de bisschop niet naar de curie in Rome ging om dat vast te leggen. Op enig moment was de nieuwe situatie zo bestendig, dat de verschuiving ook werd vastgelegd (verplaatsing 'de jure'). In Luik is de eerst bekende schriftelijke vastlegging van die stad als bisschopszetel te dateren in het jaar 835. Zie ook R. de la Haye 1985, 85-97 en R. de la Haye 1986.

Karolingische probleem, dat Theuws op zich terecht agendeert, wel voldoende voorzien is van heldere kaders en definities. De hypothese van Theuws komt in ieder geval niet overeen met de historische bronnen die we kennen, waarbij Maastricht wordt omschreven als een belangrijke Karolingische haven, een bloeiende handelsstad en een tolplaats.²⁴ Maar hiervoor heeft Theuws een oplossing: hij positioneert handelsstad Traiectum aan de oostelijke Maaszijde. Op zich niet ongeloofwaardig, maar aangezien dit het deel van de stad betreft dat nadien door de Maas is geërodeerd, kan dit op archeologische gronden nooit bevestigd worden.

De eerste grote publicatie van het Sint Servatius-project was de dissertatie van Mirjam Kars uit 2011 over de vroegmiddeleeuwse grafvondsten van de begraafplaatsen op het Vrijthof en in de pandhof van de Sint Servaaskerk.²⁵ Het eerste deel van haar dissertatie wijdde Kars aan een theoretisch kader, het tweede deel aan de Maastrichtse grafvondsten in relatie tot dat kader.

In het theoretisch kader beschrijft Kars op welke wijze in de afgelopen eeuw de verschillende Merovingische grafvelden werden gepubliceerd en hoe daarbij de graven en grafvelden werden beschreven, geanalyseerd en geïnterpreteerd. Vooral de methode van 'seriatie' heeft een rol gespeeld in het opstellen van chronologisch schema's. Hierin is de datering van graven gebaseerd op de typologische kenmerken van grafgraven: hoe meer de graven qua grafgravenensemble op elkaar lijken hoe meer hun datering overeenkomt. Vanuit dit principe is een steeds meer verfijnde chronologie en fasering gegroeid. Die fasering werd steeds specifiekier ingedeeld, soms met perioden van slechts

15 jaar. Onderliggende aanname was dat de grafgraven ooit de persoonlijke eigendommen waren van de dode en daarmee een circulatietijd kenden van slechts een generatie. Door de grafgraven te dateren, werd ook het graf gedaateerd. Deze wijze van onderzoek en interpretatie beschrijft Kars als een eendimensionale benadering die geen recht doet aan een veelheid van aspecten. Ook was deze benadering geen antwoord op de vele vragen die grafcontexten en hun interpretatie opleverden.²⁶ In reactie op deze eendimensionale benadering kwam in de periode tussen 1980 en 2010 de nadruk in het onderzoek te liggen op de rol van de nabestaanden, waarbij nieuwe factoren werden betrokken, zoals de betekenis van objecten in relatie tot sociale competitie, de symbolische creatie van gewenste voorouders en de symbolische toe-eigening van rechten op land en herinneringsstrategieën. Met deze nieuwe benadering stonden de motieven van de nabestaanden centraal en niet de overledene.²⁷ Ook hierop volgde weer een reactie waarbij de onderzoeksstrategie verschoof naar meer aandacht voor de actieve rol van de overledene in de gemeenschap vóór zijn dood en de rol van objecten in de gemeenschap der levenden.

In de dissertatie van Kars wordt teruggegrepen op die laatste benadering, maar daaraan wordt een expliciet cultureel perspectief toegevoegd, namelijk de studie naar de betekenis van die objecten in de tijd voorafgaande aan de begraving. Hierbij wordt gesproken van de culturele biografie van het object. Het gaat daarbij niet alleen om de productie en distributie van het object, maar ook om verwerving, gebruik, uitwisseling, doorgifte en depositie in het graf. Al deze aspecten zijn van invloed op de

24 Van Ommeren 1991, 23 (nr.23) noemt Maastricht als een van de Maassteden (begin achtste eeuw); 27 (nr. 43) noemt Maastricht als een van de belangrijke tolplaatsen in het Frankenrijk (betreft 779 n.Chr.); 31 (nr. 56) noemt handelsplaats Maastricht (830 n.Chr. of weinig later); 32 (nr. 58) noemt Maastricht als versterkte plaats (achtste/negende eeuw).

25 Kars 2011.

26 Kars 2011, 425-426.

27 Kars 2011, 421.

betekenis en de omlooptijd van een object. Pas als een object in een graf gedeponneerd is stopt dit proces. Kars noemt dit proces 'verlengde circulatie'. Zij stelt dat er meerdere vormen van eigendom kunnen bestaan die bij de context en interpretatie betrokken moeten worden en die een 'verlengde circulatie' tot gevolg hebben.

Zo kan een object een onvervreemdbaar persoonlijk goed zijn, dat tijdens het leven werd verworven en gebruikt en dat na het leven mee het graf in ging. Een object kan ook een vervreemdbaar persoonlijk object zijn, dat tijdelijk in bezit was en doorgegeven kan worden aan iemand anders. Een object kan een onvervreemdbaar familiebezit zijn (een erfstuk dat voortdurend wordt doorgegeven), maar het kan ook een gift zijn van de overlevenden aan de dode. Tenslotte kan een object een gelegenhedsobject zijn, dat een specifiek doel nastreefde. Ook zijn combinaties van de hierboven beschreven soorten eigendomsvormen van objecten mogelijk. Het fenomeen 'verlengde circulatie' stopt in ieder geval abrupt als een object wordt meegegeven in een graf. Het lijkt erop dat de transformatie van een circulerend object naar grafgift een bewuste keuze geweest moet zijn, bijvoorbeeld als succesvolle culturele doorgifte – zoals doorgifte van de ene op de andere persoon – niet meer zinvol of mogelijk was. Zo kunnen 'lege' graven (graven zonder grafgraven) gezien worden als een manifestatie van geslaagde doorgifte, en dus van succesvolle continuïteit van een familie, in tegenstelling tot de aloude interpretatie dat lege graven de graven van armere personen zouden zijn. Het aspect 'doorgifte' kent nog een diepere dynamiek. Er zijn specifieke vormen van doorgifte te onderkennen. Het object kan een erfstuk zijn, of onderdeel van een bruidsschat. Dat soort objecten zijn primair uitingen van de familie of groep waartoe men

behoorde, die door bijvoorbeeld een huwelijk werd verbonden met een andere familie. Hierin konden objecten een manifeste rol spelen. Al deze variabelen zijn onderdeel van de juiste interpretatie en waarde van grafgraven. Gecombineerd met geslacht en leeftijd van een overledene en zijn of haar sociale positie tijdens het leven geven die variabelen een geheel andere betekenis aan grafgraven, hun interpretatie, hun omlooptijd en daarmee aan de betekenis en datering van het graf en grafveld.

In het tweede deel van haar dissertatie komt Kars toe aan de vondsten, waarvan zij een uitputtende catalogus heeft samengesteld. De vroegmiddeleeuwse graven op de grafvelden van het Vrijthof en de pandhof in Maastricht zijn voorzien van rijke bijgraven en suggereren een elite-begraafplaats. Ondanks de rijke uitrusting komen deze Maastrichtse graven niet in de buurt van de extravagante en zeer luxueuze konings- en koninginnengraven, zoals die in Tournai, Saint-Denis of Keulen.²⁸ De Maastrichtse graven zijn van lagere sociale lagen. Kars heeft de Maastrichtse grafgraven in deze dissertatie gedateerd op basis van de traditionele chronologie, omdat er (nog) geen ander typochronologisch kader beschikbaar was. Wel heeft zij een exclusieve Maastrichtse fasering opgesteld.²⁹ De aandacht voor de datering van de grafensembles zou volgens Kars beter uit kunnen gaan naar de datering van de verschillende objecttypen, gezien de verschillende circulatietijden van de objecttypen die zij heeft besproken.³⁰ Haar benadering heeft daardoor niet geleid tot een meer precieze datering van de Maastrichtse vondsten, maar juist tot een ruimere datering. Die kan uiteenlopen van meer dan één generatie voor sommige objecten tot 100 of zelfs 200 jaar voor andere objecten. Die lange omlooptijd hoeft niet overeen te komen met de werkelijke omlooptijd, maar toont met

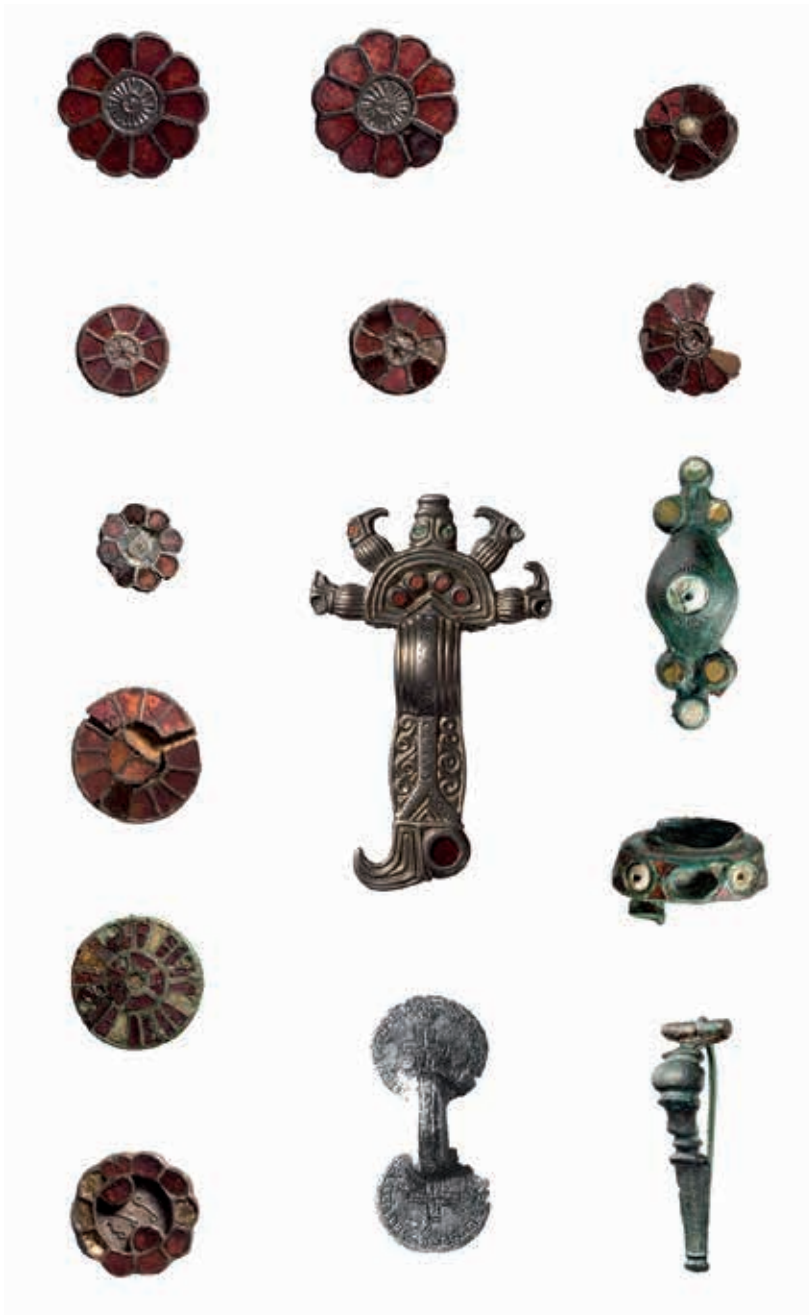
28 Kars 2011, 10.

29 Kars 2011, 129, fig. 11.

30 Kars 2011, 124.

Voorbeelden van Merovingische grafgiften van het Vrijthofgrafveld. Merovingische kralenkettingen uit graven 110, 166, 178, 214, 247, 314 (1172, 1173) en 68. *Uit: Theuvs & Kars 2017, 264, fig. 10.20. Foto Anneke Dekker.*

Voorbeelden van Merovingische grafgiften van het Vrijthofgrafveld. Merovingische schijffibulae, boogfibulae en andere fibulae. *Uit: Theuvs & Kars 2017, 243, fig. 10.10. Foto Anneke Dekker.*

name aan dat 'verlengde circulatie' aandacht verdient en betrokken moet worden bij grafveldonderzoek. Bovendien toont haar onderzoek aan dat de verschillende soorten eigenendom en verschillende betekenissen die een object kan hebben onderdeel moeten zijn van de studie van vroegmiddeleeuwse graven en grafvelden.

In 2014 hield Theuws een tweede oratie, toen hij werd benoemd tot hoogleraar 'middeleeuwse archeologie van Europa' aan de Universiteit Leiden.³¹ In 2014 was zijn conceptuele kader, begrip en interpretatie van de archeologische bronnen verder ontwikkeld in meer complexe en generieke reconstructies en hypothesen. In deze tweede oratie verklaarde Theuws waarom hij denkt dat de transformaties in de vroege middeleeuwen mede gebaseerd waren op nieuw ontwikkelde economische concepten. De kern daarvan is dat er een grote vraag naar goederen bestond, gebaseerd op een rituele economie. Hij legt uit op welke wijze deze processen van onderop werden gestuurd (boeren en burgers), in plaats van bovenaf (adel en elite).

In een andere publicatie in 2014 richt Theuws zijn aandacht op de ontwikkeling van de Midden-Maasvallei.³² Terwijl de Maasvallei zelf in de vijfde en zesde eeuw nog bewoond was, was het gebied ten noorden daarvan (de Kempen en de Brabantse zandgronden) grotendeels ontvolkt geraakt. De gebieden direct ten westen en oosten van de Maasvallei werden in de loop van de zesde en zevende eeuw weer in gebruik genomen, terwijl de gebieden die verder weg lagen van het Maasdal, pas in de achttiende eeuw weer bewoond waren. In die tijd werden ook rijk gedecoreerde kerken en kloosters gebouwd, ontstonden handelsplaatsen, munt-

plaatsen, paleizen en handwerkersgebieden (artisanale zones). In zijn publicatie legt Theuws ook meer fundamenteel uit – en niet alleen gericht op Maastricht – op welke wijze de Pippiniden en later de Karolingers in staat waren om de politieke macht naar zich toe te trekken. De basis daarvan ligt in de vervlechting van politiek, economie en religie.³³ Er ontstond een innige samenwerking tussen de lokale adel en de Merovingische koningen. Het lijkt erop dat zij het beheer van de zogenaamde fiscale goederen in het Midden-Maasdal (Merovingische koninklijke domeinen waaronder Maastricht) overnamen, waarmee zij geleidelijk 'controle' kregen over de Merovingische koningen, die later zelfs marionettenkoningen of kindkoningen genoemd worden. Op die manier konden zij hen manipuleren en heel geleidelijk uit positie brengen, waardoor ze op de achtergrond de feitelijke macht konden overnemen. Door daarnaast slimme en strategische huwelijken met krachtige en rijke vrouwen aan te gaan (met als voorbeelden Plectrudis en Alpaïda) werd het mogelijk om steeds grotere, aangesloten machtsgebieden te creëren en aan invloed en macht te winnen.³⁴ De controle over cultusplaatsen ten slotte – zoals die van Sint Servaas in Maastricht en van Sint Lambertus in Luik – maakte hun machtskring rond.

In 2015 publiceerde Theuws een Nederlandstalig artikel over de vroegmiddeleeuwse archeologie van de Nederlandse provincie Limburg, dat voor een groter publiek was geschreven.³⁵ In deze publicatie wordt in extenso uitgelegd op welke wijze de periode van de vroege middeleeuwen in het Midden-Maasdal gereconstrueerd en begrepen kan worden. Hij noemt daarin een heel belangrijk aspect, namelijk dat hofmeier Pepijn van

31 Theuws 2014a.

32 Theuws 2014b.

33 Theuws 2014b, 192.

34 Theuws 2014b, 193.

35 Theuws 2015.

Herstal (afkomstig uit het Maasdal) en bisschop Lambertus van Maastricht elkaars tegenstanders waren en dat de moord op Lambertus in Luik in ca. 705 n.Chr. een kantelpunt in de geschiedenis was. Toen hofmeier Pepijn van Herstal vervolgens in 714 n.Chr. stierf, volgde een harde driejarige strijd om de macht tussen Plectrudis, zijn weduwe, en Karel Martel, zijn zoon bij een tweede vrouw. Karel overwon zijn 'stiefmoeder' en verkreeg totale macht over alle familiebezittingen. Hij werd in 717 n.Chr. de laatste Pippinide-hofmeier en tevens de eerste Karolinger-machthebber. In diezelfde tijd werden de resten van de in Maastricht begraven bisschop Lambertus door zijn opvolger bisschop Hubertus overgebracht naar een nieuwe kerk in Luik, waar voor hem een nieuwe cultusplaats werd opgericht.³⁶ Dat kan nauwelijks toeval zijn, want de Pippiniden controleerden het Maasdal. De vraag rijst dan ook of het een strategische zet van de Pippiniden was om met de verering van Lambertus – die tot een vijandige familie behoorde – de gemoederen (de strijd tussen die families) te sussen.³⁷ Tot op heden heeft niemand deze 'toevalligheid' onderzocht.

In 2017 ten slotte verscheen het boek over de Vrijthofopgravingen van de hand van Theuws en Kars, waarbij niet alleen de opgravingsresultaten werden geanalyseerd en gepubliceerd, maar waarbij deze ook in een breder kader en in een Euregionale context werden geplaatst. De Vrijthofopgraving blijkt telkens weer een cruciale opgraving te zijn om de geschiedenis van Maastricht juist te kunnen interpreteren.

Het Vrijthofboek: de structuur

Het Vrijthofboek telt meer dan 600 pagina's, is van groot formaat (meer dan A4), is vijf centimeter dik en weegt drie kilogram. Het boek kent twee editors, Frans Theuws en Mirjam Kars, en negen auteurs.³⁸ Het is daarnaast voorzien van schitterende en scherpe fotografie van Anneke Dekker en vele vondsttekeningen van Bob Donker. De vormgeving is van de hand van Bregt Balk. Het boek is geschreven in de Engelse taal en uitgegeven door Habelt Verlag in Bonn. Dit alles betekent dat het boek met name een naslagwerk is voor archeologen en door de prijs weinig door geïnteresseerden gekocht zal worden.³⁹ Dat is de reden waarom in dit artikel gepoogd wordt om in de Nederlandse taal een samenvatting van een aantal belangrijke aspecten op te stellen en de context te beschrijven waarbinnen dit boek past (zie hierboven) en de betekenis die dit boek voor Maastricht en de Euregio heeft (zie beneden).

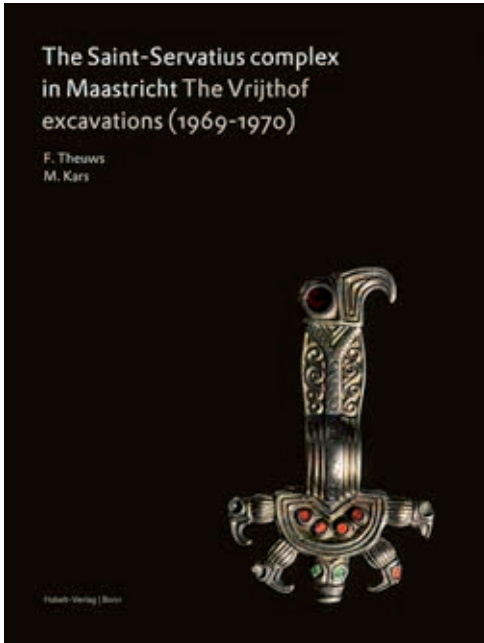
Het Vrijthofboek valt in twee delen uiteen: een inhoudelijk deel, met veertien hoofdstukken (pag. 6-411) en een catalogus die bestaat uit veel data (weinig lopende tekst), gedrukt in een klein lettertype en voorzien van vele structuurtekeningen, objecttekeningen en kleurenfoto's van de objecten (pag. 414-571). Ook de graven en enkele andere structuren (zoals de Romeinse kelder) zijn in numerieke volgorde weergegeven en opgenomen in de catalogus. Een aantal bijlagen, tabellen en een uitgebreide bibliografie (pag. 592-606) maken het boek compleet. De profieltekeningen die zeer relevant zijn voor onderzoekers, zijn in de lopende tekst verwerkt op vier uitvouwbare en gekleurde A3-vellen. Op het achterplat is voor de liefhebbers een los

36 De la Haye 2007, 37, 43 meldt 718 n.Chr.; Van Ommeren 1991, 24 (nr. 27) meldt 717 n.Chr.

37 Wetzels 2018, 164, meer specifiek noot 17.

38 Chrystel Brandenburgh voor de textilia, Line van Wersch voor het aardewerk, Raphael Panhuysen en Liesbeth Smits voor de fysische antropologie, Titus Panhuysen voor de opgravingsgeschiedenis op en rondom het Vrijthof, Menno Dijkstra voor de stratigrafie, Diewertje Smal voor de grafstructuren, Mirjam Kars voor de vondsten, de grafgriffenmethodologie, de typonologische ontwikkeling en de begrafenispraktijken en Frans Theuws ten slotte voor de overige hoofdstukken en als coauteur bij vele andere hoofdstukken.

39 Het boek kostte € 119,- bij de presentatie in mei 2017. Het boek maakt deel uit van een serie van publicaties van Merovingische grafvelden, waaronder ook Stein (Limburg), Posterholt (Limburg) en Bergeijk (Brabant).

Omslag van het Vrijthofboek. Theuvs & Kars 2017.

bijgeleverde Harrismatrix van de graven meegeleverd. Uiteraard zullen alle losse data (inclusief foto's en tekeningen) ook gedeponeerd worden in het digitale depot van 'DANS', waar ze voor iedereen te raadplegen zijn.⁴⁰

Het best leesbare deel van het boek bestaat uit veertien hoofdstukken, beginnend met de 'archeologie en geschiedenis van het Servaas-complex tot ca. 1050 n.Chr.' en eindigend met de reconstructie van het Vrijthof en de vroege stadontwikkeling van Maastricht. Bijzonder lezenswaardig is hoofdstuk drie, dat handelt over de opgravingspraktijk tijdens de opgraving in de jaren 1969 en 1970. Gezien de moeilijkheden tijdens de opgraving toentertijd en de beperkte documentatiemogelijkheden is het verbazingwekkend hoeveel informatie nog uit deze vijftig jaar oude documentatie gehaald kan worden. Theuvs bespreekt in veel details

allerhande sporen, waarbij de ligging in de onderzoekspotten, de lengte, de diepte, de verschillende niveaus en NAP-hoogten worden genoemd. Dat komt de leesbaarheid niet ten goede, maar wel de verifieerbaarheid. Ook haalt hij vaak aan wat geschreven is in dagrapporten en op de veldtekeningen, iets wat deze publicatie betrouwbaar en controleerbaar maakt.

In de volgende paragraaf zullen niet alle losse hoofdstukken van het boek aandacht krijgen, maar wel de hoofdstukken 1, 5, 6 en 14. De overige hoofdstukken zijn niet van minder belang, maar ze zijn nogal technisch, beschrijvend, conceptueel of opsommend van aard en de conclusies ervan zijn gebruikt in de overige hoofdstukken. In de hieronder volgende toelichting kan niet worden ontkomen aan het noemen van de absolute hoogtes van sporen, dat wil zeggen het niveau van sporen ten opzichte van NAP (Normaal Amsterdams Peil). Aangezien de geschiedenis van het Vrijthof een gelaagde stratigrafie kent en het noodzakelijk is om de verschillende niveaus te onderscheiden, spelen deze hoogtes een rol in de reconstructie en moeten ze in de uitleg worden genoemd.

Het Vrijthofboek: de archeologische waarden

De archeologie van het Vrijthof

Het Vrijthofboek beschrijft niet de geschiedenis van het hele Vrijthof, inclusief omliggende bebouwing, maar slechts de geschiedenis van de huidige publieke ruimte (het plein zelf) en deels van de westelijke rand, waar eerst een Romeins grafveld lag en later de Servaaskerk werd gebouwd. Voor de geschiedenis van het hele Vrijthof heeft de opgraving nauwelijks informatie opgeleverd en zou er allereerst veel historisch en bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd moeten worden naar de panden gelegen aan alle zijden van het Vrijthof.

40 Data Archiving and Network Services; <https://easy.dans.knaw.nl/ui/home>.

De beschrijving van de archeologie van het Vrijthof in engere zin biedt veel inzicht in de achtergronden van het onderzoek en de stand van kennis van het historisch onderzoek. Theuws en Kars beginnen hun verhaal evenwel met de landschappelijke gesteldheid, het politieke landschap en het religieuze landschap.⁴¹

In de Romeinse tijd bevond Zuid-Limburg zich aan de noordgrens van de klassieke beschaving, maar nog honderd tot tweehonderd kilometer verwijderd van de Rijn grens met de Germanen en andere volkeren. Het landschap werd ontsloten via waterwegen en hooggelegen landroutes en vanaf het begin van de jaartelling ook door middel van een netwerk van grindbanen voor het troepentransport van het Romeinse leger. Op de kruispunten van wegen en waterwegen ontstonden nederzettingen zoals Maastricht. Zuid-Limburg lag op de grens van hooggelegen veengebieden in het zuidoosten, een heuvelachtig en ondoordringbaar 'Kolenwoud' in het zuiden, magere zandgronden in het noordwesten en een lösszone die dwars door het gebied liep, vanuit de Aldenhovener Platte in Duitsland naar het Belgische Haspengouw. Theuws deelt het gebied rondom het Maasdal – waar latere ontwikkelingen van cruciale betekenis blijken te zijn in de Europese geschiedenis – in acht regio's in, met als bepalende plaatsen Aken, Maastricht, Tongeren, Luik, Huy, Namen en Dinant.⁴² De eerste regio komt ongeveer overeen met de oude *pagus* Texandrië (min of meer de huidige Kempen), een zandige regio met kleine plekken vochtig broekland. Het gebied kent geen continue bewoning – het is ontvolkt geweest tussen ca. 270-370 en tussen 470-525 – maar er zou koningsgoed hebben gelegen, aangestuurd vanuit bijvoorbeeld Echternach en

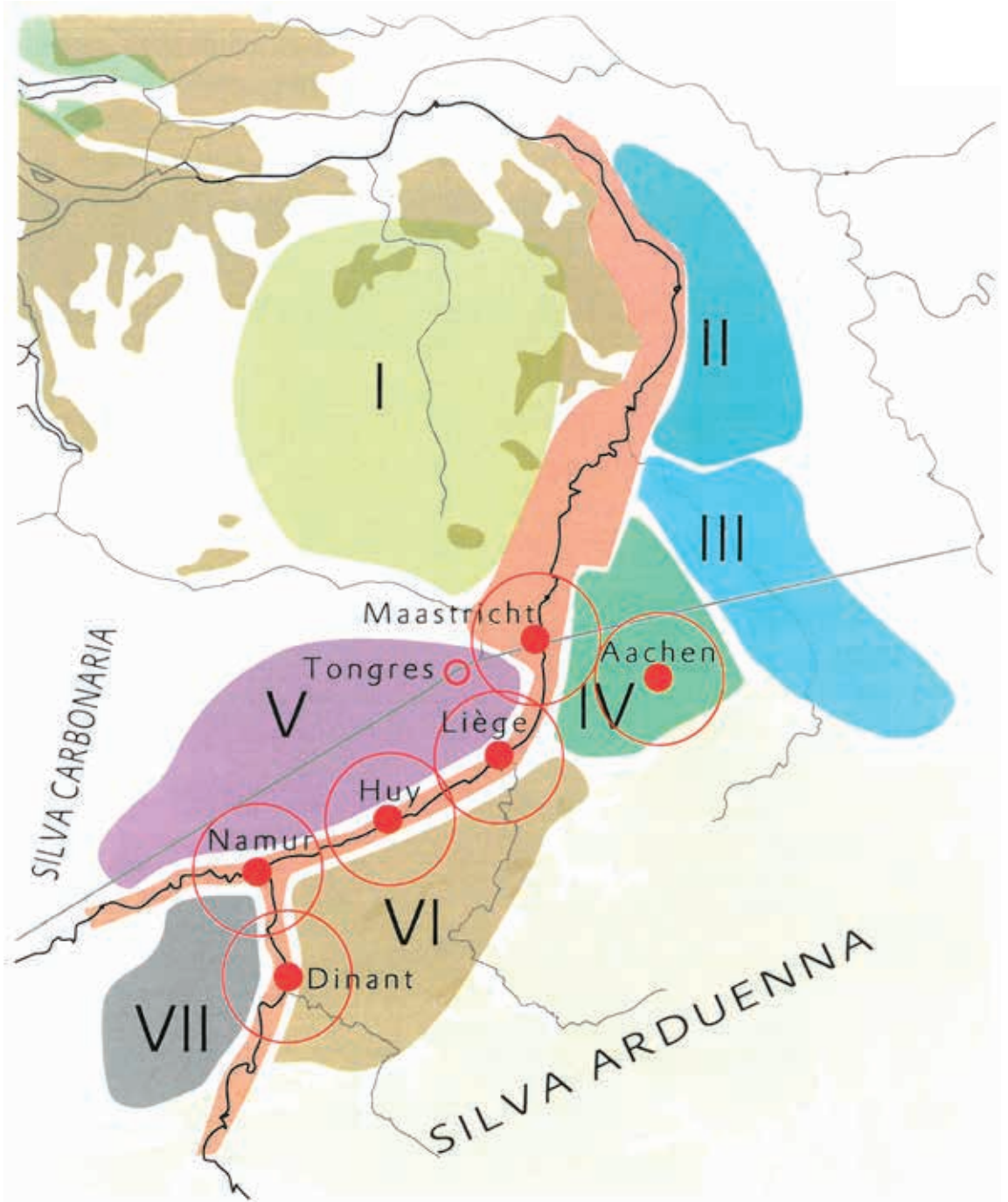
Sint-Truiden. De tweede regio ligt er aan de oostzijde tegenover, tussen Maas en Rijn. Dit gebied was nog dunner bevolkt dan het eerdergenoemde. De derde regio is de iets zuidelijker gelegen Roervallei (kleine Roer), waar in Vlodrop en Posterholt grote Merovingische grafvelden zijn opgegraven. Deze horen waarschijnlijk eerder bij grafvelden en nederzettingen in de Duitse regio dan bij het Maasdal, waar zij ver vandaan zijn gelegen. De vierde regio is het gebied rond Aken dat zich kenmerkt door heuvels met lössbedekking. Dit gebied lijkt dun bewoond te zijn geweest tot het einde van de zevende eeuw, al is in Aken een belangrijk Merovingisch grafveld bekend.⁴³ Vanaf de achttiende eeuw wordt dit gebied een echte koninklijke regio. Ten zuidwesten van Maastricht ligt de vijfde regio, de vruchtbare lössregio Haspengouw. Deze regio was dicht bevolkt in Romeinse tijd, wat zeker een gevolg was van de grote weg van Keulen naar Bavai, die hier dwars doorheen liep. De grote Romeinse *villae* produceerden veel graan voor het Romeinse Rijnleger. Tongeren, de voormalige hoofdstad van de *civitas Tungrorum*, werd een spookstad in de vijfde eeuw.⁴⁴ Dit in tegenstelling tot Maastricht, waar juist veel ambachtelijke productie plaats vond na 'het vertrek' van de Romeinse overheid. De zesde regio is de Condroz: deze streek was druk bewoond in de Merovingische periode. Bewoningscontinuïteit van de Romeinse tijd naar de vroege middeleeuwen is overal te vinden. Deze regio profiteerde zowel van de noordwestelijk gelegen Midden-Maasvallei als van de dichte 'Ardense bossen' in het zuiden die stenen, hout, vlees, zilver, lood en goud opleverden. De zevende regio is gelegen tussen Sambre en Maas en kent Namen als belangrijke stad, precies op de samenvloeiing van deze rivieren. Dit zou het

41 Theuws & Kars 2017, 10-16.

42 Theuws & Kars 2017, 12 e.v.

43 Dat kan aangevuld worden met een dissertatie over een grafveld in Jülich (Pöppelmann 2011). De laat-Romeinse graven dateren uit de vierde en vijfde eeuw, de vroegmiddeleeuwse graven uit de zesde en zevende eeuw.

44 De term 'spookstad' werd door Alain Vanderhoeven gebruikt tijdens de voorbereiding van het MERAC-colloquium van 15 november 2017.

De zeven verschillende regio's die het Midden-Maasdal omringen. Uit: Theuws & Kars 2017, 14, fig. 1.4.

thuisland van de Pippiniden kunnen zijn. Centraal tussen deze zeven regio's ligt de achtste regio: het Midden-Maasdal zelf.

De belangrijkste Merovingische centra waren Dinant, Namen, Huy en Maastricht. De positie van Tongeren in de Merovingische tijd is raadselachtig. Er zijn weinig sporen of vondsten bekend en slechts een enkel graf. Sinds kort kennen we een Merovingische en Karolingische kerk. In de Karolingische periode volgen twee plaatsen die zich voegen in het netwerk van centrale plaatsen in de Midden-Maasvallei: Luik en Aken. Luik was primair een cultusplaats die ontstond door de moord op bisschop Lambertus. Toen deze op de plaats waar hij was vermoord, werd herbegraven en vereerd begon de stad te groeien (Place Saint Lambert). Toen weer iets later een bisschop de bisschopszetel van Maastricht naar Luik verplaatste, werd Luik belangrijker dan Maastricht. Aan het einde van de tiende eeuw, onder bisschop Notgerus, was Luik een van de belangrijkste centra van Neder-Lotharingen. Aken daarentegen was een *'palatium'*, een koninklijke residentie, die op zijn hoogtepunt was ten tijde van Karel de Grote en Lodewijk de Vrome. Onder Otto III, kort voor de millenniumwisseling, beleefde Aken een tweede hoogtepunt. Aken, Maastricht en Luik vormen zo een stedencombinatie die alleen in zijn onderlinge samenhang bestudeerd en begrepen kan worden.

De religieuze ontwikkeling van het Maasdal bespreekt Theuws door deze op te delen in vier fases van christianisering. Hij gaat daarbij niet uit van de traditionele ontwikkeling die stelt dat christianisering van bovenaf werd bepaald (top-down), waarmee wordt bedoeld dat vanuit een centrale aansturing de kerstening plaats vond. Hij stelt een omgekeerde ontwikkeling voor waarbij het aannemen van het christendom door de bevolking zelf plaats vond (bottom-up).⁴⁵ Een dergelijke gedachtegang betekent bijvoorbeeld

voor de verhalen rond missionaris Willibrord (achtste eeuw), dat deze niet zozeer 'gekerstend heeft' (het christendom heeft gebracht), maar dat hij kerken bouwde op plekken die al door christelijke gemeenschappen in gebruik waren. Hij versterkte zo de reeds aanwezige wortels en structuren van het christendom. Het christendom was destijds nog niet zo uitgekristalliseerd als wij dat nu kennen en een plotse introductie van het huidige christendom is niet aan de orde geweest. Het was eerder een geleidelijk proces, een religieuze transformatie.

De vier door Theuws genoemde fases zijn:

- **Fase 1:** het christianisatieproces start waarbij 'onderdelen van christelijke waarden' werden aangenomen door individuen, families of kleine gemeenschappen. Het ging daarbij om rituelen en zeden. Er was wellicht geen of nauwelijks toegang tot een echte christelijke infrastructuur en er waren mogelijk nog nauwelijks priesters. Er was nog geen aftekening van het officiële christendom (bijvoorbeeld in grafriten). Theuws noemt het een vorm van particulier christendom (*'do-it-yourself Christianity'*).
- **Fase 2:** deze fase kan gekarakteriseerd worden met de term "clericalisatie". Een formeel christendom werd gecreëerd, inclusief de installatie van een clerus, een religieuze organisatie, met inbegrip van een religieuze hiërarchie. Hiermee groeide ook de macht van die clerus.
- **Fase 3:** het christendom werd geïnstitutionaliseerd. De macht van de clerus werd getransformeerd en bevestigd in kerkelijke instituten. Dat betekende een duidelijke stabilisatie van de bisdommen. Parochies en aartsdiaconaten werden gecreëerd, net als afgebakende grafvelden in landelijke gebieden. Deze fase kan gekarakteriseerd worden met de term "institutionalisering". Vroegere historici gingen daarbij uit van de gedachte

45 Theuws & Kars 2017, 22.

dat de grenzen van de oude Romeinse provincies overeenkwamen met de nieuwe kerkelijke grenzen, maar Theuws wijst erop dat dat een cirkelredenering is. De grenzen van de Romeinse provincies waren namelijk niet precies bekend en werden juist afgeleid van de grenzen van de latere bisdommen.

- **Fase 4:** stabilisatie en groei van het christendom. Deze fase – die als stabilisatiefase gekarakteriseerd kan worden – vond in de Euregio Maas-Rijn plaats vanaf de 12^e eeuw.

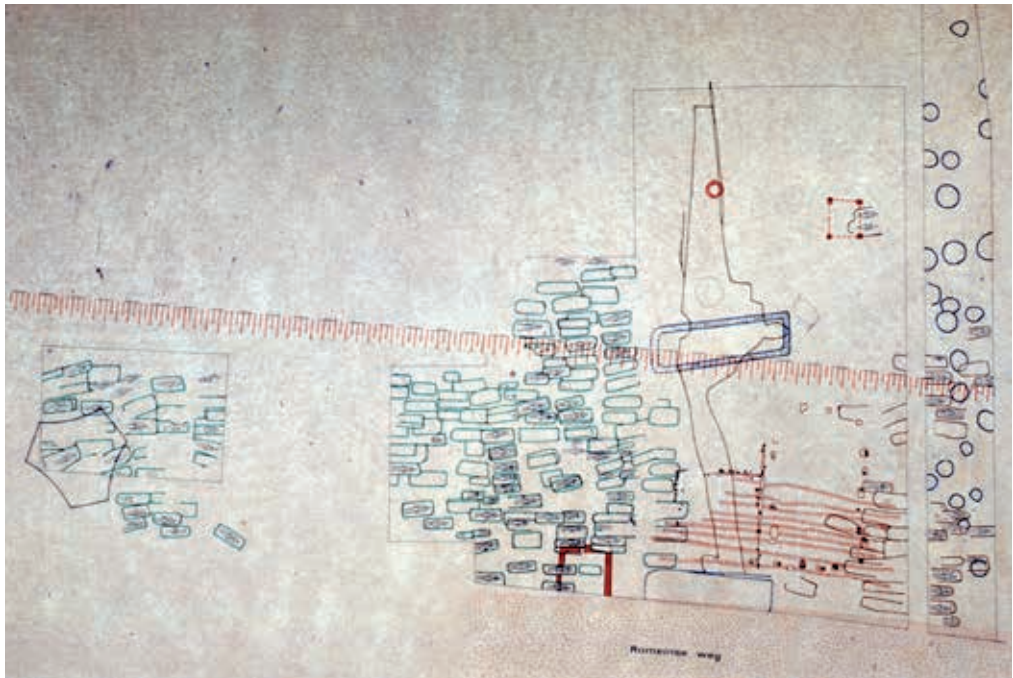
Theuws beschrijft een fasering maar koppelt daar alleen voor de laatste fase een tijdsperiode aan. Hij wil met name de ontwikkelingsrichting schetsen. Hij is niet de enige onderzoeker van het vroege christendom die de ontwikkeling in fases indeelt. Ook Sebastian Ristow hanteert voor de ontwikkeling van het vroege christendom in het Rijnland een drietal fases die hij in 2013 publiceert.⁴⁶ Zijn indeling is als volgt:

1. Gedurende de laat-Romeinse tijd (vanaf de late derde eeuw) vond bekering van delen van de bevolking plaats onder leiding van charismatische personen. Daarbij werden de eerste kerkelijke structuren en verzamelplaatsen opgericht. Het is onduidelijk om welk aandeel van de bevolking het op dat moment ging.
2. De periode tijdens de overgang van de Romeinse naar de vroegmiddeleeuwse periode toonde een terugval. Aan het einde van die eerste periode riep keizer Theodosius in 380 n.Chr het christendom weliswaar uit tot staatsgodsdienst van het Romeinse rijk, maar zeker na de machtswisseling moeten de Franken in de tweede helft van de vijfde eeuw aanvankelijk als niet-christenen beschouwd worden. Wat de precieze betekenis van deze terugval is en hoever deze reikte, is onduidelijk.

3. Na de doop van Clovis rond 500 n.Chr. was een duidelijke en doelgerichte – door de Frankische elite gestuurde – christelijke institutionalisering merkbaar in het oostelijke Frankrijk. Vanaf de zesde eeuw mag de maatschappelijke Frankische bovenlaag tot het christendom gerekend worden. Of dat betekent dat ook de gewone bevolking geheel of gedeeltelijk christelijk was, is niet te zeggen. De volledige christianisering van het Frankrijk ten westen van de Rijn is volgens Ristow vóór de Karolingische periode afgerond.

Bovenstaande faseringen van Theuws en Ristow lijken met elkaar op gespannen voet te staan, maar kunnen elkaar ook aanvullen. Ristow gaat uit van vroege christianisering langs de Rijn en Moezel, gebaseerd op bewijs van de vroegste christelijke gemeenschappen in Keulen en Trier in de derde eeuw. De vraag is in hoeverre dat derde-eeuwse christendom ook opgaat voor het Maasdal, dat geen grote centra als Keulen en Trier kent en waarbij er geen bewijs is van christelijke gemeenschappen vroeger dan de vijfde eeuw. De terugval van de christianisering van Ristow in de late vierde en vijfde eeuw sluit aan bij het spaarzaam voorkomen van bewijs van christelijke gemeenschappen in het Maasdal, waar het christendom zich in de vijfde eeuw voor het eerst toont. De fasering van Theuws gaat vervolgens niet uit van het volledig nieuw opzetten van christelijke structuren, maar van aanpassing van al bestaande kleine christelijke initiatieven, een veel geleidelijker proces. Vanaf het midden van de zesde eeuw zijn christelijke gemeenschappen, christelijke kerken en een kerkelijke organisatie in de Euregio Maas-Rijn gebruikelijk geworden, doordat de Frankische elite het christendom institutionaliseert en uitdraagt.

⁴⁶ Ristow 2013, 3. Theuws refereert hier niet aan.

Veldtekening met vroegmiddeleeuwse graven. Links is werkput 5 te zien, in het midden werkput 4 en rechts werkput 2. De Romeinse weg bevindt zich onderaan de tekening. Het zuiden is boven. *Tekening: opgravingsdocumentatie ROB 1969-1970, in beheer bij Gemeente Maastricht/Centre Céramique.*

Zoals eerder gesteld volgt de fasering van Theuws niet de traditionele lijnen van de ontwikkeling van het christendom; het is daarom van belang om ook de relatie van dit proces met de ontwikkeling van het religieuze landschap te betrekken. Dat kan door bijvoorbeeld de positie en de creatie van cultusplaatsen te bestuderen en op een juiste wijze in de geschiedenis in te passen. Een voorbeeld is de cultus rondom Sint Servaas, die door Monulfus in de tweede helft van de zesde eeuw werd ingezet door het bouwen van een magnum templum te zijner ere en die door hem verder werd ontwikkeld.

Voor dat religieuze landschap in het Midden-Maasdal heeft Theuws ook een classificatie opgesteld, die kan helpen om tot een beter begrip van de ontwikkelingen te komen. Voor Theuws staat vast dat de aristocratische groepen die in een bepaald gebied leidend waren,

ook betrokken waren bij de bouw van de eerste stenen kerken. De Chrodonoïden – waarvan de heilige Oda van Amay deel uitmaakte – en de Pippiniden hadden volgens hem in en rond het Midden-Maasdal hun eigen cultusplaatsen. De oprichting van die cultusplaatsen, van grafkerken, kloosters en plaatsen van heiligenverering was geen serie incidenten, maar onderdeel van een strategisch en samenhangend totaalplan van die aristocratische groepen. Door ketens van kerken werd de autoriteit en macht van die groepen getoond en daarmee werd het christendom door die aristocratische groepen naar de lokale gemeenschappen uitgedragen. Dit betekent dat het religieuze landschap in hoge mate werd bepaald door de heersende aristocratische gemeenschappen. Er was in de vroege middeleeuwen geen expliciete tegenstelling tussen aristocratische groepen en

'de kerk', maar eerder een permanente wisselwerking. Seculiere hoge ambtenaren konden tot bisschop worden benoemd als onderdeel van hun carrière, of als strategische zet van een leidende familie.

Theuws deelt het religieuze landschap van de vroege middeleeuwen als volgt in:⁴⁷

1. Bisschoppelijke kerken gewijd aan Maria. Deze zijn te vinden in Maastricht, Tongeren, Huy, Namur en Dinant. Het gaat daarbij vooral om parochiekerken en minder om grafkerken, die verbonden waren met cultussen van oude heiligen.
2. Grafcultusplaatsen. Dit zijn aanvankelijk geen kerken, maar worden dat later wel. Thier d'Olne (bij Engis in Wallonië) laat deze transformatie goed zien. Deze grafcultusplaatsen waren primair begraafplaatsen (voor christenen) waar de doden herinnerd werden. Er werden geen liturgische handelingen uitgevoerd. Als dat wel gebeurt, spreken we van kerken.
3. Cultusplaatsen die aristocratische familie-kloosters omvatten, zoals Nijvel, Andenne en Aldeneik. Deze waren veelal gesitueerd op familiedomeinen.
4. Kerken gebouwd om een heilige te vereren. Deze kerken waren verbonden aan de belangrijkste aristocratische groepen. Voorbeelden hiervan zijn de magnum templum (de latere Sint Servaaskerk) uit de zesde eeuw in Maastricht, gebouwd door Monulfus en de Sint Lambertuskerk uit de vroege achtste eeuw in Luik, gebouwd door Hubertus. Deze kerken waren gecreëerd door bisschoppen, die tevens aristocraten waren. Pas in tweede instantie werd een begraaffunctie toegevoegd. Zoals bij de Sint Servaas: gecreëerd door een lid van de

aristocratie, een lid dat tevens bisschop was en een reliek (van Sint Servatius) in de cultusplaats had opgenomen. De kerk werd daarna ook de grafkerk van die aristocratische groep.

5. Domeinkerken (*estate-churches*), zoals de paleiskapel in Aken, maar het kan ook gaan om houten of stenen kerkjes in landelijk gebied, zoals in Glons (in het Waalse deel van het Jekerdal). In de kerk van Glons is tevens sprake van hoogwaardig (architectonisch) beeldhouwwerk, te dateren in de zevende of achtste eeuw.⁴⁸ Er is mogelijk een relatie met de aristocratische groep waartoe ook Karel Martel en zijn moeder Alpaïda behoren (de tweede vrouw van Pepijn van Herstal); zij zouden uit de regio van het Maasdal kunnen stammen.

Deze classificatie is uiteraard geen wet van Meden en Perzen, maar een hulpmiddel om de verschillende soorten cultusplaatsen die we kennen en herkennen in te delen en van een betekenis te voorzien. Als deze classificatie stand blijkt te houden, kan dat ons vervolgens weer helpen met de juiste duiding van de geschiedenis van het eerste millennium van de Euregio Maas-Rijn en de rol die het zich ontwikkelende christendom daarin speelt.

De stratigrafie

De stratigrafie van de Vrijthofopgraving – de opeenvolging van de verschillende lagen en hun relatieve chronologie – is van groot belang om de geschiedenis juist te begrijpen. Het gaat dan niet alleen om het Vrijthof zelf, maar door kennis te nemen van die stratigrafie kan een aantal zaken die betrekking hebben op de bewoonbaarheid en de infrastructuur van heel

⁴⁷ Theuws & Kars 2017, 22-25.

⁴⁸ Theuws vraagt zich in 2014b, 191 af of Chrodoald (een van de Chrodoalden) de opdrachtgever voor de bouw van deze kerk zou kunnen zijn. Een ander idee is dat deze architectuurelementen oorspronkelijk afkomstig zijn van een voorganger van de Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht. Zie: Panhuysen & De la Haye 2002, 106; Timmers 1971, 10-11, fig.4 (met duidelijke foto's). Timmers baseert zich op Verbeek 1958, 346. Het gaat om zes rijk geornamenteerde steenblokken van minimaal twee boogconstructies.

De complexe gelaagdheid van de Vrijthofstratigrafie. Links zijn duidelijk de grindlagen van de Romeinse weg te zien. Foto ROB 1969-1970, afkomstig uit opgravingsdocumentatie Vrijthofonderzoek 1969-1970, in beheer bij Gemeente Maastricht/ Centre Céramique.

Maastricht verklaard worden. Voor het Vrijthofboek is daarbij door Theuws en Kars niet alleen gebruik gemaakt van de opgravingsdocumentatie uit 1969-1970, maar ook van de opgraving die werd uitgevoerd in 2003, op de plek van de nieuwe noordelijke ingang van de parkeergarage. En daarnaast door gebruik te maken van de stratigrafie van de opgraving Entre-Deux (2005) en Markt-Maas (2003).⁴⁹

Het Vrijthof ligt op het terras van Geistingen. Dit terras is afgezet door de Maas, met een gemiddelde hoogte van ca. 43,25 meter + NAP. De Maas liet na insnijding in de oudere lagen een flink grindpakket achter tijdens het Pleistoceen (de IJstijdentijd). Tijdens het vroeg-Holoceen (vanaf circa 10.000 v.Chr.) werden rivierlemen afgezet. Hierdoor kwam het niveau van dit terras op een hoogte van ca. 46,90 meter + NAP te liggen. Aan de oostelijke zijde van het Vrijthof (onder de huidige cafétterrassen) is daarbij waarschijnlijk sprake van een loop van een

oude Maasarm (diepste punt op ca. 44,00 meter + NAP), die al ruim voor het begin van onze jaartelling op natuurlijke wijze was opgevuld.

Tijdens de opgravingen is op geen enkele plek moeraskalk (kalk-gyttja) aangetroffen, iets wat men moet verwachten als het Vrijthof deels een moerasachtige onbewoonbare ruimte was, wat voorheen vaak beweerd is.⁵⁰ Moeraskalk kan ontstaan als water lange tijd stil staat, bijvoorbeeld in verlande en afgesloten rivierarmen, in broekland of in moerasachtige regio's. Het niveau van het natuurlijke Vrijthof – dat wil zeggen het Vrijthof voordat er bewoning of wegaanleg plaats vond – ligt op een hoogte van ca. 46,90 meter + NAP. Het was geen vochtig laaggelegen broekland. Ter vergelijking: de bewoonde gebieden direct langs de Maas zijn aangetroffen op een hoogte van 45,80 meter + NAP, ruim een meter lager. Uit al deze gegevens en uit het Vrijthofboek kan dan ook met zekerheid geconcludeerd worden dat het

49 Deze drie opgravingen werden onder verantwoordelijkheid (gemeentelijke projectleiding) van de auteur van dit artikel uitgevoerd en zijn reeds gepubliceerd (Dijkstra & Flamman 2004, Arts 2007) of de publicatie is in afronding (Markt-Maasonderzoek 2001-2005).

50 Panhuysen heeft in meerdere publicaties geschreven dat de zuidelijke helft van het Vrijthof onbewoonbaar was als gevolg van de moerassige ondergrond, zie: Panhuysen 1996, 20, 31 (fig.5) en Panhuysen & De la Haye 2002, 99. Aan de noordzijde van het Vrijthof is in 2003 geen moeraskalk aangetroffen (Dijkstra & Flamman 2004, 25). Hulst 1994, 10 meldt dat er onder het Theater aan het Vrijthof wel moeraskalk is gevonden, maar dit lijkt op een misvatting te berusten. Moeraskalk wordt vaak onterecht 'herkend'. Bij de Entre-Deux-opgraving is evenmin moeraskalk aangetroffen (Arts 2007, 56-57).

Vrijthof al meer dan 2000 jaar een plek is waar gewoond en begraven kon worden en de onbewoonbaarheid ervan blijkt een onjuiste veronderstelling.

De natuurlijke oppervlakte van het Vrijthof is pas veranderd toen de Romeinen hier aan het begin van onze jaartelling een weg aanlegden, die zowel bij de opgraving 1969-1970, als bij de opgraving uit 2003 is aangetroffen.⁵¹ De vlakte waar de weg werd aangelegd betrof een groter gebied dan het huidige Vrijthof en strekte zich ook ten noorden en ten (noord)oosten van het huidige Vrijthof uit, waarbij een microreliëf aanwezig geweest kan zijn. Die natuurlijke vlakte, afgezet door de Maas en ongetwijfeld begroeid, stak sterk af tegen het hoger gelegen terras (het Mechelen-Cabergterras) ter plaatse van de huidige Sint Servaaskerk. Terwijl tussen het laaggelegen Vrijthof en het hooggelegen Sint Servaasklooster nu het hoogteverschil nu zo'n zes meter bedraagt, was het hoogteverschil aan het begin van onze jaartelling circa elf meter, iets wat enerzijds opgemaakt kan worden uit de aanlegdiepte van de graven op het hooggelegen Sint Servaasgrafveld ter hoogte van het Sint Servaasklooster en anderzijds uit de stratigrafie die is waargenomen bij het ontgraven van de parkeergarage in 1969-1970.⁵²

Bij de Romeinse weg aan de noordzijde van het Vrijthof zijn tijdens de opgraving in 2003 diverse fasen waargenomen. Deze zijn in het

Vrijthofboek kortgesloten met de opgraving uit 1969-1970 en met de opgraving onder het Generaalshuis uit 1989.⁵³ Daaruit blijkt dat er zeven fasen in de Romeinse wegaanleg onderscheiden kunnen worden, waarbij de oudste laag op de natuurlijke leemondergrond ligt op ca. 46,90 meter + NAP en het eerste opgehoogde wegdek (het loopvlak) op ca. 47,70 meter + NAP. Het wegdek van de zevende fase bevindt zich op ca. 49,70 meter + NAP en is rond het jaar 200 n.Chr. aangelegd. Een overzicht van de alle wegfasen is te zien in onderstaande tabel, waarbij ook de breedte van het wegdek en de wegzonering zijn genoemd. Met wegzonering wordt de breedte van het hele wegtracé bedoeld, waarbinnen de weg is aangelegd; het wegdek, met daarnaast een eventuele lege zone, een eventuele bijweg en een eventuele greppel op grote afstand van de hoofdweg. Uitgangspunt bij de opgegeven breedte is dat de as van de weg onder de huidige wegas ligt. Dit is een aanname die niet geverifieerd kan worden, zolang er aan de noordzijde van de Romeinse weg geen onderzoek is gepleegd. De opgraving 'Generaalshuis' (1989) heeft hierover geen informatie opgeleverd. Voor greppels die ver van een wegdek verwijderd lagen, geldt dat ze niet beschouwd worden als drainagegreppels, maar als greppels die de wegzonering moesten markeren. In een tabel zien de wegfaseringsen er als volgt uit:⁵⁴

51 Theuws baseert dit ook op de Vrijthofopgraving uit 2003 (Dijkstra & Flamman 2004), waar hij nauw bij betrokken was.

52 Theuws & Kars 2017, 101. Het door de auteur van dit artikel gereconstrueerde maaiveld van het hooggelegen Sint Servaasgrafveld ter plaatse van het Sint Servaasklooster lag in de vroege middeleeuwen op ca. 57,80 meter + NAP. Voor het bepalen hiervan is uitgegaan van een aanlegdiepte van Merovingische graven van ca. 50 cm, iets wat aansluit bij enkele gedocumenteerde 'ondiepe' vroegmiddeleeuwse graven in Maastricht op verschillende plekken. Dit betreft twee graven van de Entre-Deuxopgraving 2005, die op ca. 46,00 meter + NAP lagen (datering ca. 600-655 n.Chr. en 660-730 n.Chr. of ca. 740-770 n.Chr.), waarbij het maaiveld op 46,20-46,40 gedocumenteerd werd (Arts 2007,70-71, 505). Daarnaast was een graf op de Boschstraat-Noord bewijsbaar ondiep ingegraven, omdat het letterlijk in elkaar gedrukt was door de inklinking van een erboven gelegen jonger wegdek (datering 735-825 n.Chr.); Markt-Maas 2001-2005, nog ongepubliceerd. Het maaiveld van het hooggelegen Sint Servaasgrafveld ter plaatse van de Sint Servaaskerk/pandhof lag in de vroege middeleeuwen op ca. 52,00-52,80 meter (Verwers 1986, 66). Verwers gaat daarbij uit van een aanleg van het graf op een diepte van 1,20-1,80 meter (zoals tegenwoordig, schrijft hij). De graven in de pandhof waren merendeels (ca. 75% van de zesde- en zevende-eeuwse graven) aangelegd op 50,30-51,10 meter + NAP (onderkant graf). De sarcophagen lagen iets hoger op 50,70-51,25 meter + NAP (onderkant graf) (Verwers 1986, 65).

53 Dijkstra & Flamman 2004; Hulst, 1994.

54 Hiervoor is de faseringsnummering gevolgd van Theuws & Kars 2017. Voor deze tabel is een combinatie gemaakt van informatie in de tekst (p. 101-104) en informatie zichtbaar in de profielen, afbeelding 5.4 (tussen p. 102 en 103) en afbeelding 5.5 (tussen p. 104 en 105).

De ligging van de opgravingen (bruine vlakken), de opgravingsputten (hele kleine zwarte cijfers) en de verschillende grafvelden (grote groene cijfers) op en naast het Vrijthof. Uit: Theuvs en Kars 2017, 68, fig. 3.2.

Fase	Datering	NAP-hoogte	Wegdek/wegzonering	Greppel	Opmerkingen
1	Augusteisch	47,70 m	ca. 7-8 m / ca. 44 m	ja	Greppel ligt niet direct naast het wegdek
2	Augusteisch	48,00 m	ca. 8 m / ca. 44 m	ja	Idem
3	Ca. 100 n.Chr.	48,25 m	ca. 11-13 m / ca. 44 m	ja	Ook een bijweg met greppel
4	100-150 n.Chr.	48,50 m	ca. 22 m / ca. 44 m	?	Ook bijweg verder zuidelijk
5	100-150 n.Chr.	49,00 m	ca. 26 m / ca. 40 m	nee	Ook bijweg verder zuidelijk ⁵⁵
6	150-200 n.Chr.	49,70 m	ca. 24 m / ca. 40 m	ja ⁵⁶	Ook bijweg verder zuidelijk
7	Voor 200 n.Chr.	49,80 m	onderdeel van fase 6?	nee	Echte wegfase of reparatie?
8	Karolingisch	ca. 49,00 m	Betreft een grafveld ten Z van hoofdwegdek en óp de bijweg		
9	10 ^e -13 ^e eeuws	50,00 m	ca. 22 m / ca. 22 m?	nee	Wrs. zelfs late 13 ^e eeuw!
10/13	Postmiddeleeuws	50,30-51,90 m	varieert	nee	Loopniveau huidig Vrijthof ca. 51,90 m

55 Toevoeging ijzerslak aan het grind van het wegdek, m.n. aan de zuidzijde van de hoofdweg en op de bijweg.

56 Een drainagegreppel direct aan de hoofdweg.

Romeinse mergelkelder uit de tweede eeuw op het Vrijthof, direct ten zuiden van de Romeinse weg, tegenover het Generaalshuis. Kijkrichting is naar het zuidoosten. *Uit: Theuws & Kars 2017, 445.*

Wat in de tabel opvalt is dat de zevende Romeinse wegfase (die dateert nog van vóór ca. 200 n. Chr.) wordt opgevolgd door een wegdek dat in de tiende tot dertiende eeuw moet worden gedateerd, met grote waarschijnlijkheid zelfs in de late dertiende eeuw. Dat betekent dat het Romeinse wegdek gedurende een periode van ruim 1000 jaar niet is gerepareerd of opgehoogd. Ook niet toen rond het jaar 1000 n.Chr. een groot stenen gebouw – vaak een palts genoemd – aan de noordzijde van de Romeinse weg werd gebouwd. Dit gebouw lag ter plekke van het huidige Theater aan het Vrijthof (ook bekend als Generaalshuis). De conclusie moet dan ook luiden dat het

Romeinse wegdek vanaf de laat-Romeinse tijd, gedurende de Merovingische, de Karolingische en de Ottoonse periode, als wegdek heeft gediend. Pas na de middeleeuwen wordt het wegdek aan de noordzijde van het Vrijthof opgehoogd met een ca. 2 meter dik pakket om tot het huidige NAP-niveau te komen.

Ten zuiden van de weg ziet de stratigrafie er iets anders uit. Nadat de weg tot het jaar 200 n.Chr. was gegroeid tot een dam bestaande uit een ongeveer 2,5 meter dik pakket van vooral grind en opgebrachte grond, werd alleen het deel dat direct aan de zuidzijde aan de weg grensde in gebruik genomen. De rest van het Vrijthof dat nu een plein vormt, werd onge-

moeid gelaten. Alle activiteiten die we hebben kunnen vaststellen, waren gerelateerd aan het bestaan van die weg.

De weg was oorspronkelijk bedoeld voor de Romeinse overheid, voor Romeinse functionarissen en het Romeinse leger. Desondanks zullen ook andere mensen en zeker handelaren er veel gebruik van hebben gemaakt. Er was in eerste instantie geen bewoning langs de weg. Rond het jaar 100 n.Chr. was de weg flink verbreed en voorzien van greppels en er was een bijweg aan de zuidzijde, van de hoofdweg gescheiden door een ophoging van leem. De eerste sporen van bewoning langs die weg dateren echter pas uit het midden van de tweede eeuw, toen er huizen werden gebouwd en de weg inmiddels zijn grootste breedte had bereikt. De huizen waren gebouwd op vlak aangelegde percelen en lagen dwars op de weg. Er zijn resten van minimaal vier huizen gedocumenteerd. Het ging om houten huizen, gebouwd met ingegraven palen of gefundeerd op grondbalken die in een kleine greppel lagen. Bovengronds waren ze waarschijnlijk voorzien van houten wanden of vlechtwerk dat met leem was afgesmeerd. De huizen waren gelegen direct langs de weg, waren zes tot acht meter breed en acht tot tien meter lang (zone 1). Direct achter de huizen lag een kleine binnentuin (zone 2) en daarachter kuilen, schuurtjes en soms een waterput (zone 3). Eén waterput is gedocumenteerd: deze was vierkant, gemaakt van planken en ca. 3,75 meter diep (de onderkant bevond zich op 43,75 meter + NAP). Hierachter lag een iets dieper gelegen tuin of achterterrein (zone 4). Van de tuinomheiningen zijn geen duidelijke sporen gevonden, maar we kennen ze uit andere lössregio's. De achterterreinen lagen iets lager (op ca. 47,00 m + NAP) dan de huizen aan de weg (op 48,00 meter + NAP). De gedocumenteerde huizen lagen deels over elkaar en waren deels opeenvolgend. Volgens

Theuws hebben er niet meer dan twee van deze houten huizen tegelijkertijd gestaan. Ten oosten van deze houten huizen is een gebouwde stenen kelder van blokken Maastrichter kalksteen (mergel) gevonden. De kelder heeft waarschijnlijk onder een houten huis gelegen, want er zijn geen sporen van een stenen huis gevonden, wat men wel mag verwachten bij een dergelijke kelder. In de stenen kelder zijn delen van stukgeslagen beelden van een koperlegering aangetroffen die wijzen op een metaalbewerker. In combinatie met de ijzerslakken die uit deze periode op de voor de huizen liggende bijweg zijn gevonden, mag misschien geconcludeerd worden dat er hier een smid of metaalbewerker gewerkt en gewoond heeft. Het bewoonde areaal van alle huizen samen was waarschijnlijk maar zo'n 40 meter groot (in west-oostelijke richting) en dit groepje huizen lijkt volgens Theuws geen deel te hebben uitgemaakt van de vicus (de ambachtelijke wijk of handelswijk) die verder naar het oosten bij de Maas gelegen moet hebben. De bewoningsperiode heeft slechts ongeveer een halve eeuw geduurd. Na 200 n.Chr. is de bewoning weer verdwenen en pas in de vroege middeleeuwen zijn er weer resten terug te vinden, zoals kuilen, paalkuilen en twee waterputten. In de laat-Romeinse tijd is het Vrijthof wel wat 'opgehoogd'. Doordat het wegdek (ca. 49,00 m + NAP) en de huisplaatsen direct ten zuiden van de weg (ca. 48,00 m + NAP) iets hoger waren gelegen dan het achterterrein (ca. 47,00 m + NAP), was in de laat-Romeinse tijd een niveauverschil ontstaan, dat waarschijnlijk op natuurlijke wijze werd opgevuld door naar beneden stromend erosiemateriaal van de hoger gelegen westelijke helling (colluvium). Hierdoor kwam op het dieper gelegen Vrijthof een ca. één tot anderhalve meter dik pakket van verspoelde löss te liggen, waardoor het gehele gebied min of meer op hetzelfde niveau uit kwam (ca. 48,50 meter + NAP).⁵⁷

57 Theuws & Kars 2017, afbeelding 5,5 (tussen p. 104 en 105).

Opgravingsvlak vol met vroegmiddeleeuwse graven in de winter van 1969-1970. Boven enkele vrijgelegde graven. Onder een gemetseld graf, daaromheen kistgraven, waarvan de houten kist volledig is vergaan. Foto ROB 1969-1970, afkomstig uit opgravingsdocumentatie Vrijthofonderzoek 1969-1970, in beheer bij Gemeente Maastricht/Centre Céramique.

Een van de diepe kuilen die als latrines worden geïnterpreteerd. Let op de 'stapjes' in de verticale zijkanten van de kuil. Uit: Theuws & Kars, 72, fig. 3.5.

In de Merovingische periode (meer precies in de periode van ca. 525-675 n.Chr.) werd het terrein voor de eerste keer weer echt gebruikt: midden op het Vrijthof werd het kleine grafveld 3 in gebruik genomen en iets later aan de noordzijde van het Vrijthof grafveld 4. Met name het noordoostelijke grafveld 4 was groot en werd intensief gebruikt. Wat opvalt is dat dit grafveld twee harde grenzen kende. Behalve de weg aan de noordzijde was ook aan de westzijde een harde grens, in de vorm van een grindspoor. De graven lagen dicht opeengepakt en het grindspoor werd expliciet als grens aangehouden. De zuidgrens van grafveld 4 wordt door Theuws ook hard genoemd, maar aangezien de graven tot aan de putgrens reiken, is het niet heel zeker dat het grafveld hier stopt. De oostelijke grens is zonder meer onduidelijk: zelfs tot in het begin van de Grote Staat zijn Merovingische begravingen gevonden, al kunnen dit ook losse begravingen op eigen erf zijn en hoeven ze niet per se deel uit te maken van grafveld 4.⁵⁸ Alle Merovingische graven zijn in

een donkere omgewerkte en vervuilde laag ingegraven, vanaf een niveau op ca. 49,00 meter + NAP.

In de laat-Merovingische tijd (meer precies in de periode van ca. 675-750 n.Chr.) raakte grafveld 4 buiten gebruik (grafveld 3 was al een eeuw eerder buiten gebruik geraakt) en werd grafveld 5 in gebruik genomen.⁵⁹ Of dit in tijd geheel aansluit, is niet na te gaan. Van belang is dat de topografie van het grafveld wijzigde: de graven van grafveld 5 lagen in groepjes bij elkaar en lagen aan weerszijden van het eerdere grindspoor, dat toen niet meer op het maaiveld aanwezig was. Een duidelijke wijziging ten opzichte van de oudere fase.

Dit grindspoor verdient een nadere toelichting, want het is zeer bepalend voor de reconstructie van het Vrijthof. Dit grindspoor liep min of meer in noord-zuid richting en was in het noorden zo'n 1,5 tot 2 meter breed en in het zuiden slechts 1 meter breed. Er zijn zes lagen gedocumenteerd.⁶⁰ De NAP-hoogtes variëren van 47,60 meter + NAP voor de oudste laag, tot

58 De zgn. '*homo brittanicus*' is een vermoedelijk vroeg middeleeuws graf gevonden onder de kelder van restaurant 'Britannique', met een gereconstrueerde diepte van ca. 47,00-48,70 m + NAP, vermoedelijk op het diepste niveau. Dossier/melding 1998.MAVR.6. Datering cf. mondelinge mededeling Wim Dijkman 3 april 2019.

59 Theuws & Kars 2017, 149.

60 Theuws & Kars 2017, 129.

48,80 meter + NAP voor de jongste laag en het spoor ligt telkens op dezelfde plek. Qua datering is het zeker post-Romeins. In de Merovingische tijd (ten tijde van het gebruik van grafveld 4) was het grindspoor op twee niveaus zeker aanwezig. In de laat-Merovingische tijd (ten tijde van het gebruik van grafveld 5 en de bijbehorende nederzettingresten) was het niet zichtbaar aanwezig. In de opvolgende Karolingische tijd was het op vier niveaus weer wel aanwezig. De functie die het grindspoor heeft gehad is volgens Theuws niet definitief te bepalen. Het zou een afgeleid weggetje van de hoofdweg kunnen zijn, maar aangezien het grind in een lichte verdieping ligt (Theuws levert er helaas geen profielfoto of profieltekening bij), lijkt het erop dat het een (drainage) greppel is. Welke betekenis het grindspoor ook krijgt toegewezen, het is duidelijk dat het in ieder geval een ruimtelijk scheidende functie had. Dit spoor is het grindspoor dat in 1969 werd gezien en dat lange tijd voor een Romeinse of vroegmiddeleeuwse weg werd gehouden, die dwars over het Vrijthof zou hebben gelopen.

Ten zuiden van grafveld 5 werden nederzettingresten aangetroffen (twee waterputten, kuilen, paalkuilen en greppels). De verspreiding daarvan liep door tot midden op het huidige Vrijthof (put 3). Van deze nederzettingssporen moeten twee soorten expliciet toegelicht worden, wederom omdat die bepalend zijn voor onze reconstructie van de Vrijthofgeschiedenis. Het gaat enerzijds om vele als 'latrines' geïnterpreteerde, smalle en diepe kuilen en anderzijds om twee matig diepe, rechthoekige, als mogelijke 'ovenkuilen' geïnterpreteerde sporen.

De tientallen latrines waren 1 tot 1,5 meter in doorsnee, meestal rond, soms vierkant van vorm.⁶¹ Ze waren vele meters diep. De grootste

was 3 meter in doorsnede en 4,5 meter diep. Uit de vulling was af te leiden dat ze destijds snel zijn opgevuld (homogene vulling), de wanden waren nauwelijks ingestort. Soms werden er organische resten onderop waargenomen en in sommige kuilen bevonden zich botten. Aardewerk ter datering werd weinig tot niet aangetroffen. De kuilen, die naar analogie van vergelijkbare grondsporen tijdens de opgraving Köln-Heumarkt door Theuws als latrines zijn geïnterpreteerd, zijn volgens de profielen hoogstwaarschijnlijk in de Merovingische periode te dateren, maar een deel kan in theorie ook in de Karolingische periode thuis horen.⁶²

De tweede categorie nederzettingssporen bestaat uit twee als mogelijke ovenkuilen geïnterpreteerde grondsporen.⁶³ Het betreft rechthoekige en ca. 1,5 meter diep ingegraven kuilen. Theuws beschrijft deze sporen eerst als verdiepte structuren of ingegraven gebouwen en later (op basis van de vulling met verbrande leem en houtskool) als mogelijke ovenkuilen.⁶⁴ De ene ovenkuil mat ca. 9 x 3 meter en was ingegraven vanaf ca. 48,50 meter + NAP, waarbij de vloer zich bevond op ca. 47,10 meter + NAP. Op de bodem van het spoor werd een rondom lopend muurtje van steenblokken aangetroffen. De andere ovenkuil was 11 x 3 meter, ingegraven vanaf ca. 49,00 meter + NAP, met een vloer op ca. 47,70 meter + NAP. Hierin waren geen muurtjes aanwezig. Voor beide kuilen geldt dat er heel veel resten van roodverbrande leem en houtskool aanwezig waren, wat de interpretatie van mogelijke ovenkuil heeft opgeleverd. Bij de kleinste ovenkuil werd een aansluitend ingegraven grondspoor gedocumenteerd, dat – in combinatie met de muurconstructie waarin een dichtgezette opening herkend kan worden – een stookruimte geweest

61 Theuws & Kars 2017, 114.

62 Theuws & Kars 2017, 117.

63 Theuws & Kars 2017, 130-135; het betreft de structuren 497 en 89.

64 Er is geen vergloeiing (een roodverbrande randzone in de omliggende grond) rondom die sporen vastgesteld, wat meer bewijs voor de 'ovenkuilen' zou betekenen.

Een van de als ovenkuil geïnterpreteerde ingravingen. De roodverbrande leem is duidelijk herkenbaar. Foto ROB 1969-1970, afkomstig uit opgravingsdocumentatie Vrijthofonderzoek 1969-1970, in beheer bij Gemeente Maastricht/Centre Céramique.

zou kunnen zijn. Beide kuilen lagen aan de noordelijke rand van de Vrijthofnederzetting en in hoogte tussen de eerdergenoemde grindsporen: twee lagen van het grindspoor waren ouder dan de ovenkuil, vier lagen van het grindspoor waren jonger. Dat betekent dat toen de ovenkuilen en grafveld 5 in gebruik waren, er geen grindspoor op het toenmalige maaiveld aanwezig was. De onderlinge relatie tussen de latrines, de ovenkuilen en de graven moet verder onderzocht worden. Theuws interpreteerde de latrines eerst als afval- of toiletkuilen, die tijdens drukbezochte en publieke bijeenkomsten op het Vrijthof nodig waren. Deze bijeenkomsten zouden de eerdergenoemde *tournaments of value* geweest kunnen zijn. Maar uiteindelijk concludeerde hij dat de latrines, net als de ovenkuilen, deel moeten hebben uitmaken van een tijdelijke nederzetting op het Vrijthof. Deze nederzetting kan wellicht gerelateerd worden aan de bouw van de vroeg-Karolingische basilica.⁶⁵

Op basis van het aangetroffen aardewerk moet deze nederzetting in de zevende en vroege achtste eeuw gedateerd worden. Het ontbreken van typisch Karolingisch aardewerk verduidelijkt dat de nederzetting rond 750 n.Chr. al weer buiten gebruik was. Ook is een klein ander grafveldje aangetroffen (grafveld 6, drie of vier graven), dat gescheiden van de rest van grafveld 5 lag, op een ander niveau, en wellicht hoorde bij eerdergenoemde nederzetting. Dit zouden begravingen op eigen erf kunnen zijn geweest, zoals we die van andere plekken in Maastricht kennen. De structuur van de overige nederzettingssporen lijkt chaotisch en is nog niet herleid tot concrete plattegronden of structuren. Kan het zo zijn dat in deze nederzetting de bouwers van de (vroeg-)Karolingische kerk gewoond hebben? De suggestie klinkt niet onlogisch, maar dan moeten de

nederzetting en de basilica in dezelfde periode gedateerd worden. De uitwerking van de kerkopgraving in de Sint Servaas moet daarover uitsluitsel geven.

Uit de Karolingische en Ottoonse periode (meer precies tussen ca. 750 en 1000 na Chr.) zijn zeer weinig vondsten gedocumenteerd. Eerst werd gedacht dat dit een gevolg was van de gebruikte opgravingstechnieken, waarbij soms lagen van 20, 40 en 60 centimeter in een keer moesten worden verwijderd. Uiteindelijk bleek dat deze periode volledig ontbrak in de profielen, zodat er toen blijkbaar geen activiteiten op het Vrijthof hebben plaats gevonden.⁶⁶ Direct bovenop de donkere tot grijszwarte laag waarin de vroegmiddeleeuwse graven van grafveld 5 waren ingegraven, lag een dunne laatmiddeleeuwse laag, die werd afgedekt door een circa drie meter dikke ophoging uit de nieuwe tijd. Deze stratigrafie komt volledig overeen met die van de wegdekken aan de noordelijke zone van het Vrijthof. Dat betekent dat het maaiveld van het Vrijthof van rond 700 n.Chr., waarin de diepe latrinekuilen, de waterputten en de verdere nederzettingstructuren waren ingegraven, gedurende een groot gedeelte van de middeleeuwen op hetzelfde niveau bleef (ca. 49,00 meter + NAP; de zuidzijde van het Vrijthof lag ca. 1 meter lager). In de profielen zien we een donkere tot grijszwarte laag, die waarschijnlijk een rommelige oppervlakte vertegenwoordigt. Zeker na perioden van hevige regenval zal het Vrijthof een moddervlakte zijn geweest. De noordgrens van die vlakte vormde de weg, de westgrens de steilrand met bovenop een kerk en klooster, terwijl de zuid- en oostgrens van de Vrijthofvlakte niet bekend zijn. De Karolingische en Ottoonse periode zijn op het Vrijthof qua bouwactiviteiten volledig afwezig. Er zijn geen structuren en nauwelijks aardewerkvondsten of metaalvondsten bekend. Het

65 Theuws & Kars 2017, 403.

66 Theuws & Kars 2017, 150.

De zuidoosthoek van de 'Parijse maquette 1748' in Musée des Beaux Arts in Lille, waarop het Sint Servaasgasthuis duidelijk zichtbaar is. Foto auteur, 2018.

beeld dat door Theuws geschetst wordt – waarbij de Karolingische en later de Ottoonse kerk geïsoleerd in een verder bijna leeg omliggend landschap stonden – lijkt te kloppen. En dat beeld verandert sterk in de elfde en twaalfde eeuw.

Rond het jaar 1000 na Chr. is een groot aantal veranderingen in de geschiedenis van het Vrijthof te noemen: in 1039 na Chr. wordt de nieuwe Sint Servaaskerk gewijd en direct ten noorden van de weg zijn resten gedocumenteerd van een groot en ongetwijfeld prestigieus gebouw.⁶⁷ Dit is beschouwd als *'palatium'*, waarbij de bouwwijze met dikke muren, de

grootte van het gebouw en de ligging aan het Vrijthof als argumenten gelden.⁶⁸ De bouwactiviteiten van beide constructies zullen al voor het jaar 1000 gestart zijn en hebben misschien wel dezelfde bouwheer: Karel van Lotharingen (de laatste Karel, begraven in het jaar 1001 in de Sint Servaas) of zijn zoon Otto (een van de eerste Otto's). Die bouwactiviteiten staan niet op zichzelf. In de tiende eeuw was Maastricht al van groot belang; Giselbertus wilde Maastricht tot zijn hoofdstad maken en liet zich in het jaar 939 n.Chr. met veel pracht en praal begraven, vermoedelijk in de Sint Servaas.⁶⁹ De Vrijthofvlakte ten oosten, noord-

67 Theuws & Kars 2017, 152; Hulst 1994.

68 Hulst 1994, 6-7, 18 en Panhuysen & Leupen 1990, 449.

69 Theuws & Kars 2017, 31.

oosten en zuidoosten van de basilica was toen waarschijnlijk een open ruimte, doorsneden door de oude (Romeinse) weg, waarbij deze open ruimte in de elfde eeuw voor het eerst enkele grotere gebouwen laat zien. Ook werd het Vrijthof in die tijd (elfde, twaalfde eeuw) wederom in tweeën gedeeld door een grindspoor, dat – toevallig of niet – op dezelfde plaats lag als het eerdere grindspoor.⁷⁰ In de late middeleeuwen en nieuwe tijd was die grens (het grindspoor) niet zichtbaar. In de zuidoosthoek van het Vrijthof stond op het Vrijthof het Sint Servaasgasthuis.⁷¹ Dit gasthuis wordt in een historische bron genoemd in 1171 n.Chr., maar is dus zeker van een oudere constructiedatum. Afsluitend kan gesteld worden dat in de elfde en twaalfde eeuw geen sprake was van ophogingen van het plein zelf en dat het maaiveld ongeveer drie meter lager lag dan tegenwoordig. Het open plein zoals wij dat nu kennen, inclusief de omliggende begrenzendende bebouwing, dateert uit de late middeleeuwen of is zelfs postmiddeleeuws.

De grafvelden⁷²

Op en rond het Vrijthof zijn na de analyse door Theuws en Kars zeven verschillende vroegmiddeleeuwse grafvelden te onderscheiden. Dit is een voorlopig overzicht, want van de pandhofopgraving (1953-1954) en van de Sint Servaaskerkopgraving (1981-1989) zijn wel de vondsten gedateerd, maar de grafstructuren nog niet geanalyseerd.⁷³ Van de Vrijthofopgraving zijn zowel de graven als de vondsten uit die graven

geanalyseerd en gepubliceerd.⁷⁴ Het laaggelegen grafveld ten oosten van de absis (put 2) is niet meegenomen in dit overzicht. Dat zal bij de uitwerking van de Servaaskerk worden beschreven. Dit alles kan uiteraard het definitieve overzicht veranderen.

- 1A. Servatiusgrafveld (Servaaskerk, pandhof en op het Vrijthof het gebiedje direct ten oosten van de absis). Dit is een enorm en dicht belegd laat-Romeins en Merovingisch grafveld uit de vierde tot zevende eeuw met meer dan 1000 graven. De graven in de kerk zijn aangetroffen op een hoogte van 50,00-51,50 meter + NAP.⁷⁵ Ten oosten van de absis zijn op het lager gelegen Vrijthof op twee niveaus graven aangetroffen, waarbij het onderste, mogelijk vroegmiddeleeuws niveau (ca. 47,05-48,00 meter + NAP) bij het Servatiusgrafveld kan horen. De oorspronkelijke Romeinse begraafplaats lag ongetwijfeld uitsluitend boven de steilrand.
- 1B. Servatiusgrafveld, een Karolingisch begraafplaats met meer dan 73 graven
2. Servaasklooster (hoort wellicht bij 1A), vijfde en zevende eeuw: ca. 18 graven. Deze graven lagen op een hoogte van ca. 57,30 meter + NAP (maaiveld op 57,80 meter + NAP).⁷⁶
3. Vrijthof grafveld 3, zesde eeuw: 14 graven. Een klein grafveld met daarbinnen drie duidelijk te onderscheiden groepjes.
4. Vrijthof grafveld 4, tweede helft zesde en zevende eeuw: 335 graven. Een groot noord-oostelijk grafveld dat rond enkele 'stichtersgraven' lijkt te zijn gegroepeerd. Het is zeer

70 Theuws & Kars 2017, 152.

71 Dit gasthuis stond dus daadwerkelijk op het Vrijthof, waarmee bedoeld wordt dat het zich niet bevond binnen de huidige oostelijke rooilijn van het Vrijthof, maar zeker 25 meter ten westen daarvan uitstak. Dit 'uitstekende' gasthuis is op veel afbeeldingen te zien, nog tot in het begin van de negentiende eeuw, toen een latere fase van dit gasthuis werd afgebroken. Deze situatie is ook te zien op de zogenaamde Parijse maquette uit 1748, zoals op bijgaande foto te zien is.

72 Theuws & Kars 2017, 156 en verder. Gecombineerd met de tabel op pagina 391. De aantallen graven en de datering van de grafvelden lijken niet 100% overeen te stemmen tussen tekst en tabel. Voor dit artikel is de nummering van de grafvelden van Theuws & Kars 2017 aangehouden.

73 Mondelinge mededeling M. Kars, 14 februari 2019.

74 Kars 2011.

75 Verwers 1986, 65-66.

76 Theuws & Kars 2017, 101 + 391, tabel 14.1

Grafveld-nummer	Datering	Hoogte (+NAP)	Gedocumenteerd (aantal)	Gereconstrueerd (aantal)	Opmerkingen
3	Merovingisch (500-600 n.Chr.)	46,20-46,60	14	>14	Wellicht het oudste Merovingische grafveld op het Vrijthof.
4	Merovingisch (525-700 n.Chr.)	47,50	335	900-1200	Dicht opeen gepakt, rond stichtersgraf/graven.
5	Laat-Merovingisch/ (vroeg-)Karolingisch (625-750/800 n.Chr.)	48,45-48,75	82	> 82	3 losse groepen, waarvan onderlinge relatie onduidelijk is (soms ook Karolingisch grafveld genoemd).
6	Laat-Merovingisch (625-750 na Chr.)	48,00	3 of 4	3 of 4	Indien gerelateerd aan nederzetting (625-750 na Chr.), dan begraving op eigen erf.

compact, zeer gelaagd en heeft een beperkte horizontale spreiding. Er is een scherpe noordelijke grens (wegdek) en westelijke grens (grindspoor). De oostgrens is niet bepaald.

5. Vrijthof grafveld 5, eind zevende of eerste helft achtste eeuw, wellicht tot begin negende eeuw: middelgroot noordwestelijk grafveld van 82 graven in drie groepen.
6. Vrijthof grafveld 6, eind zevende of eerste helft achtste eeuw: drie of vier graven.⁷⁷ Dit grafveld ligt op een iets lager niveau dan grafveld 5. Deze graven zouden kunnen horen bij de nederzetting die op het Vrijthof gelegen was. Theuws licht niet toe waarom dit voor grafveld 5 niet geldt.

De onderzochte Vrijthofgrafvelden 3, 4, 5 en 6 leveren het overzicht in bovenstaande tabel op.

Het Merovingische grafveld 4 (het enorme noordoostelijke grafveld) is geen rijengrafveld, maar kent een aantal bijzondere karakteristieken. De graven liggen zeer dicht opeengepakt, tegen en boven op elkaar. De graven zijn onder andere gedateerd op basis van de bijgiften, maar daarvan is duidelijk dat die soms – voor-

dat ze in het graf werden meegegeven – een lange tijd in omloop waren geweest, waardoor het graf te oud gedateerd zou kunnen worden.⁷⁸ Bovendien verstoort de ligging op een licht hellend vlak en de diepte van het graf soms een juiste interpretatie; jongere graven kunnen immers dieper worden ingegraven dan oudere graven, waardoor ze op basis van de aangetroffen diepte ouder lijken.⁷⁹ In een uitgebreid betoog wordt het grafveld in vier verschillende faseringen ingedeeld, met tussenliggende overgangsfases. Theuws en Kars geven zelf al aan dat de verschillen in datering gebaseerd zijn op een aantal factoren, waaronder horizontale en verticale ligging, grafdiepte, oversnijdingen en bijgiften. Wetende dat een deel van het grafveld niet is opgegraven en dat ca. 25% van de graven bestaat uit grafkuilen zonder skeletresten (zogenaamde 'vermoedelijke graven') en zonder bijgiften, is duidelijk dat hier ook veel onzekerheden bestaan. Qua datering van de grafvelden ontstaat enige onduidelijkheid als Theuws en Kars aangeven dat de oudste graven van het laaggelegen Vrijthofgrafveld 4 contemporain kunnen zijn met de oudste graven van het hooggelegen Servatiusgrafveld 1 (late vijfde

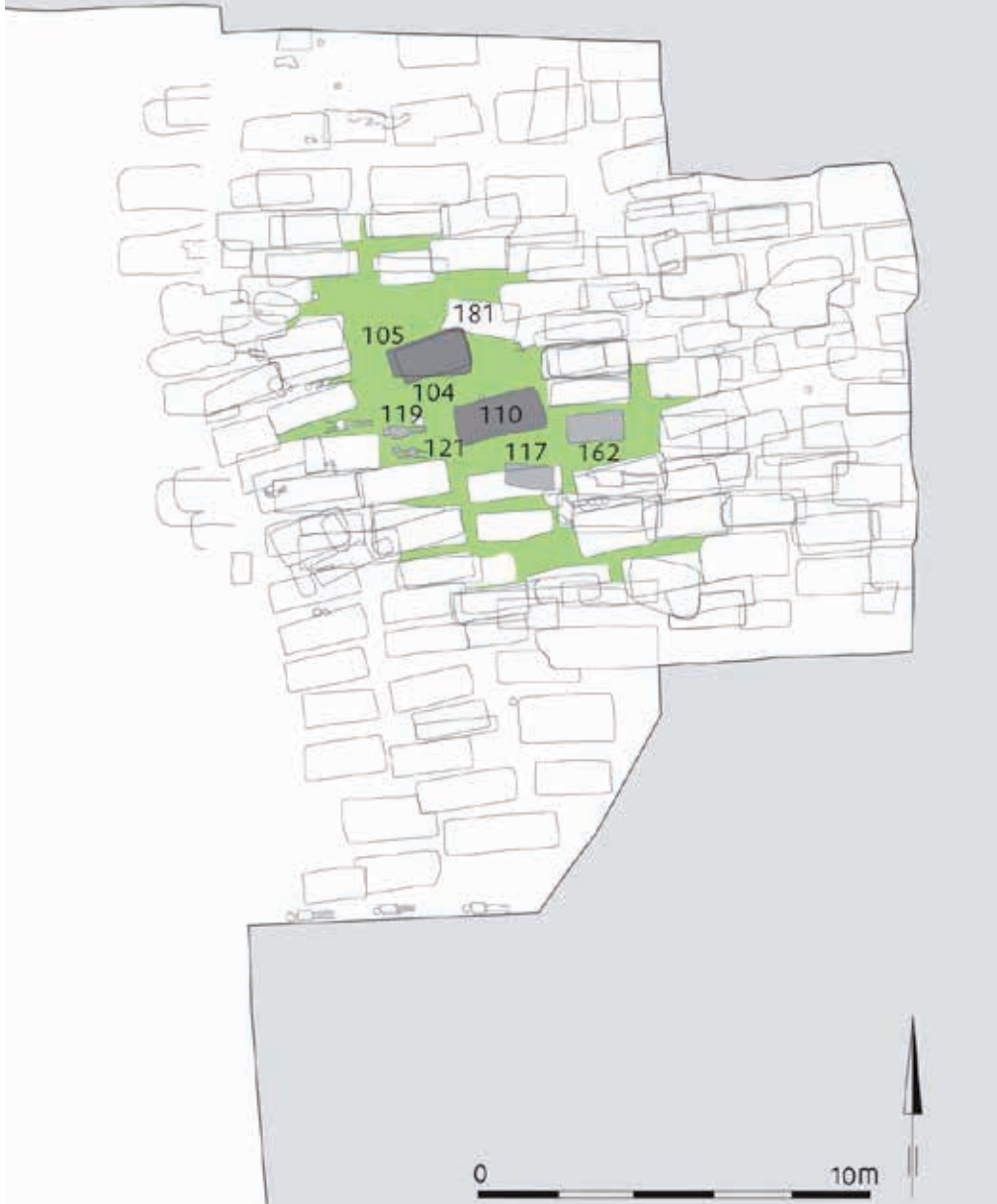
77 Theuws & Kars 2017, 391 (3 graven), 166 (3 of 4 graven), 167, fig. 6.12 (4 graven).

78 Kars 2011, 124.

79 Theuws & Kars 2017, 346-353.

Maastricht-Vrijthof

Merovingian cemetery 4

Centrale graven van grafveld 4, waaromheen een open ruimte werd aangehouden.

Uit: Theuws & Kars 2017, 396, fig. 14.5.

eeuw, maar waarschijnlijker de eerste decennia van de zesde eeuw)⁸⁰, terwijl op het overzicht op pagina 391 het begin van grafveld 1 in de vierde eeuw wordt gedateerd en grafveld 4 in het tweede kwart zesde eeuw wordt gedateerd.⁸¹ Op zich misschien geen groot verschil, maar wel relevant in de latere duiding, waarbij een harde scheiding tussen de grafvelden 4 (het laaggelegen Vrijthofgrafveld) en 1 (het hooggelegen Servatiusgrafveld) wordt verondersteld en die scheiding vervolgens wordt verklaard door de zeggenschap over die grafvelden te koppelen aan rivaliserende aristocratische groepen. De vraag blijft dan ook of grafveld 4 grafveld 1 opvolgt, of dat ze ook gelijktijdig kunnen zijn. Ook de volgorde van de aanleg van grafvelden 3 en 4 is onzeker. Wat zeker lijkt, is de centrale positie van enkele graven van grafveld 4 (graven 110 en 104/105), die omringd worden door vele andere graven, maar die ook enige afstand tot deze centrale graven houden. Deze graven lijken in een open gebiedje te liggen: graf 110 is een vrouwengraf, waar daarna nooit meer een graf bovenop is geplaatst. Hieromheen liggen drie kindergraven. Graven 104 (ouder graf; onbepaald sekse) en 105 (jonger graf; man) liggen kort bij graf 110, maar bovenop elkaar. De omringende graven betreffen gestapelde graven. De aspecten van graf 110 (centrale ligging, open tussenruimte, gestapelde graven eromheen, weinig of geen oversnijdingen door andere graven) vragen om een verklaring. Het veronderstelt op zijn minst een georganiseerde aanleg. De centrale graven 110 en 104/105 zijn daarnaast niet de oudste graven van het grafveld, wat men wellicht zou ver-

wachten. De organisatie en gelaagdheid van dit grafveld (soms is er zelfs sprake van pakketten van graven precies boven elkaar) doen onderlinge relaties vermoeden, waarover Theuus en Kars in het boek verder uitweiden, iets wat in dit artikel niet verder toegelicht wordt.⁸² Een meer precieze datering van alle individuele graven, die op bovenstaande aspecten een antwoord had kunnen geven, is op basis van de beschikbare data niet mogelijk. De begraafplaats wijkt sterk af van Merovingische begraafplaatsen in landelijk gebied, waar de grafvelden altijd tweedimensionaal aangelegd zijn, een fenomeen dat datering, sekse-analyse en onderzoek naar leeftijd bij overlijden mogelijk maakt.⁸³ Voor een dergelijke detaillering is de Vrijthofbegraafplaats ongeschikt. De destijds snel vervaardigde documentatie is daar medeoorzaak van.

Naast een overzicht van de vroegmiddeleeuwse grafvelden op het Vrijthof, geeft het Vrijthofboek ook een overzicht van enkele geïsoleerd liggende begravingen aan de oostelijke zijde van het Vrijthof (Brittanique: vroege middeleeuwen, een graf), op het Dominicanerkkerplein (tweede helft zevende eeuw en achtste eeuw: twee graven), op de hoek Markt-Gubbelstraat (zevende/achtste eeuw: een graf), in de pandhof Onze Lieve Vrouwekerk (zevende eeuw, twee graven), in Wyck-Céramique (zevende eeuw; drie graven). Ook wordt een overzicht gegeven van de vroegmiddeleeuwse grafvelden in het Boschstraatkwartier (zevende eeuw; 50 graven), Lage Kanaaldijk (Merovingisch: 19 graven en Karolingisch: ca. 30 graven).⁸⁴ De vroegmiddeleeuwse oorsprong van de Martinuskerk in Wyck is gebaseerd op het

80 Theuus & Kars 2017, 351.

81 Theuus & Kars 2017, 391, tabel 14.1.

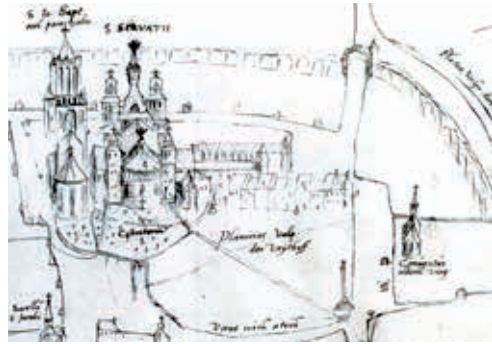
82 Theuus & Kars 2017, 364 e.v.

83 Met het begrip tweedimensionaal wordt een rijengrafveld bedoeld. D.w.z. niet in lagen gestapeld, maar allemaal naast elkaar in rijen.

84 Theuus & Kars 2017, 156 en 390-398, meer precies 391, tabel 14.1. Theuus vermeldt het geïsoleerd liggende graf van de Boschstraat niet in zijn overzicht op pagina 391 (laat achtste - begin negende eeuw: een graf). Voor de geïsoleerd liggende graven Boschstraat en Markt-Maas-Gubbelstraat geldt dat zij zijn opgenomen in de conceptrapportage Markt-Maas. Voor de drie weinig bekende kindergraven uit Wyck-Céramique, zie Panhuysen 1992, 263-264. Het geïsoleerd liggende graf (op eigen erf) uit de periode 983-1046 n.Chr. dat is gedocumenteerd tijdens de opgraving Markt-Maas-trafo uit 2006 (Dijkstra & Timmermans 2008, 19) toont aan dat ook in de Ottoonse periode nog geïsoleerde begravingen op eigen erf voorkomen. Zie: Dijkstra & Timmermans 2008.

Martinuspatrocinium en uit de tweede helft van de negende eeuw kennen we een historische bron die het bestaan van de kerk bewijst.⁸⁵ De hierboven genoemde geïsoleerd liggende begravingen zijn waarschijnlijk geen grafvelden, maar begravingen op eigen erf.

Dit overzicht van de grafvelden op het Vrijthof is nog niet compleet. Na het jaar 1000 n.Chr. is er nog sprake van minimaal twee andere grafvelden: het 'ellendigenkerkhof' op het Vrijthof zelf en het grafveld horende bij het Witte Vrouwenklooster direct ten noorden van het Vrijthof (ten noorden van de weg).⁸⁶ Het 'ellendigenkerkhof' of armenkerkhof lag volgens Ubachs direct ten oosten van de absis van het Servaascomplex (dus op het laaggelegen Vrijthof, in de zuidwesthoek) en liep aan de westzijde door tot aan de latere Groote Sociëteit.⁸⁷ Dit kan vanaf het begin van het tweede millennium in gebruik zijn geweest, maar vanaf wanneer precies is onbekend. De oudste vermelding stamt uit 1360 n.Chr. Op dit kerkhof werden de vreemdelingen (en pelgrims) begraven. Volgens Jenniskens lag dit ellendigenkerkhof min of meer achter de oude Hoofdwacht (niet de huidige Hoofdwacht), achter een muur die op verschillende vroeg zeventiende-eeuwse tekeningen te zien is.⁸⁸ Toen in het jaar 1738 tot de bouw van een nieuwe Hoofdwacht werd besloten (de huidige), is deze mogelijk op dit kerkhof gebouwd.⁸⁹ Dit grafveld (het 'ellendigenkerkhof'), of nog een ander grafveld, is goed te zien op tekeningen van het Vrijthof van Simon de Bellomonte uit 1587: drie groepen van graven,

Drie grafveldjes direct ten oosten van de Sint Jan en de Sint Servaas, gescheiden door muurtjes of paden. Tekening Simon de Bellomonte, eind 16e eeuw. Foto-afdruk: eigendom auteur. Origineel: Bibliothèque Nationale, Paris.

gescheiden door lage muurtjes of weggetjes, zijn zichtbaar direct ten oosten van de absis van de Sint Janskerk en de Sint Servaaskerk.⁹⁰ Mogelijk zijn deze grafvelden als (parochie) kerkhoven van deze kerken te beschouwen. Deze graven zullen zeker op een hoger niveau hebben gelegen dan het vroegmiddeleeuwse Servaasgrafveld 1A, dat niet alleen een hooggelegen component kent ter plaatse van de kerk, maar ook een laaggelegen component op het Vrijthof.⁹¹ Het hoogteverschil tussen het grafveld uit de vroege middeleeuwen en het 'ellendigenkerkhof' bestond uit een pakket van ruim twee meter dik, waarin geen graven zijn aangetroffen. Het 'ellendigenkerkhof' zelf werd gevormd door een niveau met graven tussen 50,40 en 51,15 meter + NAP. Dit grafveld strekte zich vermoedelijk tot midden op het Vrijthof uit, want uit put 3 zijn nauwelijks gedocumen-

85 Van Rensch 1983, 7. Wim Dijkman meldt (mondellinge mededeling 3 april 2019) dat er vaatwerk is gevonden dat het bestaan van Merovingische graven ten zuiden van de oorspronkelijke (oostelijk gelegen) absis van de Martinuskerk in het Maastrichter Pastoorstraatje bewijst.

86 Theuws & Kars 2017, 156 noemt kort het kerkhof van de Witte Vrouwen uit de dertiende eeuw; 170 noemt het kerkhof ten oosten van de absis van de Servaaskerk. Deze informatie is voor de volledigheid van het overzicht aangevuld door de auteur van dit artikel.

87 Ubachs & Evers 2005, 163, lemma ellendigenkerkhof.

88 T. Jenniskens, mondellinge mededeling van 14 maart 2018.

89 T. Jenniskens, mondellinge mededeling van 14 maart 2018.

90 Theuws & Kars 2017, 170 beschrijft drie kleine grafvelden, gescheiden door muurtjes of paden. Op de tekening zijn echter duidelijk vier gescheiden grafvelden aangeduid.

91 Theuws & Kars 2017, 170.

Grafveldnaam en -nummer gebruiksperiode	Toelichting
Servatiusgrafveld 1 A +B 300/400 – 900 n.Chr.	Dit grafveld blijft vervolgens in gebruik tot 1812, toen de algemene begraafplaats Tongerseweg in gebruik werd genomen.
Servaasklooster grafveld 2 300/400-600	
Vrijthofgrafveld 3 500-600	
Vrijthofgrafveld 4 525-700	
Vrijthof grafveld 6 625-750	
Vrijthofgrafveld 5 625/700-800/850	
	Ellendigenkerkhof 1000 ?/1360-ca. 1738 ?
	Vrijthof laaggelegen grafvelden ?-1738 ?
	Witte Vrouwenkerkhof ca. 1253-1796 (opheffing)

terde, maar wel waargenomen skeletten bekend, die vier meter (50,50 m + NAP) boven de Merovingische graven (46,50 meter + NAP) lagen en daarmee relatief kort onder het huidige maaiveld.⁹² Het aantal begravingen van dit 'jongere' grafveld is onbepaald.

Tenslotte lag aan de noordzijde van het Vrijthof – ten noorden van de oude Romeinse weg – het kerkhof dat toebehoorde aan het Witte Vrouwenklooster, dat al vóór het jaar 1253 bestond. De oudste, dertiende-eeuwse begravingen zijn ingegraven vanaf een niveau van ca. 48,20 meter + NAP. Er zijn 99 individuen vastgesteld. Volgens opgraver R. Hulst is ca. 30% van de graven gedocumenteerd, wat een minimaal aantal graven van ca. 300 zou betekenen.⁹³ Tijdens de opgraving van de noor-

delijke inrit van de Vrijthofgarage in 2003 werd duidelijk dat dit grafveld uitsluitend aan de noordzijde van het Vrijthof gesitueerd moet worden.⁹⁴

Vanaf het midden van de achttiende eeuw was het Vrijthof primair een militaire parade- en exercitieplaats en zal er niet meer begraven zijn. Vermoedelijk ook niet bij de laaggelegen kerkhoven ten oosten van de Sint Janskerk en de Sint Servaaskerk. Vanaf 1812 wordt de algemene begraafplaats aan de Tongerseweg in gebruik genomen en zijn begravingen in kerken en pandhoven in de binnenstad niet meer toegestaan.

Samenvattend kunnen de volgorde en de gebruikperiodes van de grafvelden worden weergegeven zoals in bovenstaand overzicht.

92 Theuws & Kars 2017, 170.

93 Hulst 1994, 11, afb. 4, 24-25 en 61-63. Theuws en Kars behandelen dit grafveld niet uitgebreid omdat het uit de late middeleeuwen dateert.

94 Dijkstra & Flamman 2004.

Soorten aangetroffen en beschreven Merovingische graven van grafvelden 4, 5 en 6	Aantal graven
Kalkstenen trapezoidale sarcofaag (Theuws & Kars 2017, 191).	1
Gebouwde grafkamer (steenblokken) (Theuws & Kars 2017, 192).	7
Getimmerde houten kistgraf, met of zonder steenblok (Theuws & Kars 2017, 193-195).	56
Kuilgraf (inhumatie), met of zonder steenblok. (Theuws & Kars 2017, 196-197).	159
Graven zonder zichtbare constructie (gearticuleerde skeletresten) (Theuws & Kars 2017, 197).	31
Rechthoekige (graf)kuil zonder skelet (vermoedelijk graf). (Theuws & Kars 2017, 197).	80
Plekken met verrommelde skeletresten (resten van graven). (Theuws & Kars 2017, 198).	27
Plekken met losse objecten (mogelijk van graven). (Theuws & Kars 2017, 198).	9
Totaal aantal graven (komt niet overeen met eerder genoemde aantal van 341!). ⁹⁶	370

Onduidelijk is voornamelijk waar de laat-Karolingische en Ottoonse begraafplaatsen gesitueerd moeten worden. Een deel zal zeker ter plaatse van de Servaaskerk en Servaaspandhof hebben gelegen, naast ongetwijfeld onder de Onze Lieve Vrouwekerk.

Aan dit overzicht van de grafvelden kan informatie uit de hoofdstukken 7 en 8 van het Vrijthofboek worden toegevoegd, waarin een typologie van de grafstructuren worden besproken. Er worden 14 types onderscheiden, die hierboven in de tabel worden weergegeven.⁹⁵ Er zijn op het Vrijthof uitsluitend inhumaties aangetroffen, geen crematies. Het gaat om 234 inhumaties en 107 mogelijke inhumaties, 341 in totaal, verdeeld over grafvelden 4, 5 en 6 (de overige grafvelden zijn niet meegeteld). Complicerende factor is dat veel graven ver-

stoord waren en soms meerdere skeletten of resten van skeletten bevatten. Daarbij gaat het ofwel om secundaire begravingen in hetzelfde graf, ofwel om beschadigingen die zijn ontstaan tijdens het veldwerk, dat immers snel en soms in grote laagpakketten moest worden afgegraven. Daardoor kan het onduidelijk zijn hoeveel en welke resten in een bepaald graf thuishoorden. De graven lagen bovendien zeer dicht op elkaar, zowel in horizontale als in verticale spreiding.

In het Vrijthofboek wordt geconcludeerd dat er op het Vrijthof vooral kuilgraven zijn gevonden (75%) en houten kistgraven (15%), slechts zeven gemetselde graven en één sarcofaag.⁹⁶ Die laatste zijn wel veelvuldig teruggevonden in het Servatiusgrafveld. We kennen twee soorten

⁹⁵ Theuws & Kars 2017, 172 e.v., m.n. 178-184 en 191-202.

⁹⁶ Theuws & Kars 2017, 201-202.

sarcofagen: rechthoekige tufstenen sarcofagen uit de tweede helft van de zesde eeuw en trapezoidale kalkstenen sarcofagen uit de zevende eeuw tot de elfde eeuw.⁹⁷ De opgravingen op de Lage Kanaaldijk hebben bijvoorbeeld ook twintig vroegmiddeleeuwse kalkstenen sarcofagen opgeleverd.⁹⁸ Deze lagen onder de oorspronkelijke Lambertuskapel, het veronderstelde graf van Sint Lambertus. Deze kapel stond waar voorheen het kanaal Luik-Maastricht liep en waar nu de Lage Kanaaldijk ligt. De concentratie van graven lijkt te wijzen op een cultusplaats. Men wilde blijkbaar dicht bij het graf van de heilige Lambertus worden begraven. De kalkstenen sarcofagen komen uit het Maasgebied en zullen zeker via de Maas aangevoerd zijn. De tufstenen sarcofagen die we uit de Servaaskerkopgraving kennen, komen uit het Moezelgebied en Lotharingen en zullen deels over de weg aangevoerd moeten zijn. De bereikbaarheid van het Vrijthof via de Maas is goed te noemen. Transport kan geen reden geweest zijn voor de verschillende soorten graven; een sarcofaag (tufsteen of kalksteen) of een kistgraf (hout of steen) was duidelijk een bewuste keuze. De betekenis van dit verschil is niet verder onderzocht, maar kan natuurlijk gebaseerd zijn op een kostenaspect. Bij grafvelden die verder weg van de Maas gelegen waren, zal transport zeker een bepalende factor geweest zijn, iets wat we kunnen afleiden uit het voorkomen van vooral houten kistgraven.⁹⁹

Ter afsluiting van de behandeling van de grafvelden op het Vrijthof trekt het Vrijthofboek twee duidelijke conclusies:¹⁰⁰

1. 'Overall' op het Vrijthof lagen vroegmiddeleeuwse graven, evenwel in wisselende dichtheden.

2. Het grootste deel van de graven die voor de bouw van de parkeergarage in 1969-1970 aanwezig waren, is bij de bouw van de garage vernield.

De ontwikkeling van het Vrijthof

Samengevat zijn op het Vrijthof de volgende fenomenen gedocumenteerd:

1. Een Romeinse weg met resten van een beperkte lintnederzetting aan de noordzijde van het Vrijthof. De weg is kort na het begin van onze jaartelling aangelegd en tot de dag van vandaag in gebruik gebleven. Ten zuiden van de weg werden in de tweede eeuw enkele huizen gebouwd, waarvan ten minste een met een mergelkelder. De weg werd voortdurend opgehoogd en kwam daarvoor hoger te liggen dan het achter de huizen liggende gebied (in zuidelijke richting). Dit is in de profielen (in de stratigrafie) duidelijk af te lezen. Het nog verder zuidelijk liggende gebied was – voor zover we hebben kunnen documenteren – niet in gebruik in de Romeinse tijd en was geen moeras.
2. Een aantal vroegmiddeleeuwse grafvelden op het laaggelegen Vrijthof, vanaf de zesde eeuw. Grafveld 3 is mogelijk het oudste, daarna volgt het grote noordoostelijke grafveld 4 met zijn complexe structuur, vervolgens 'grafveld' 6 en grafveld 5, dat over de westelijke afscheidingsgrens van grafveld 4 heen gaat en tot in de Karolingische tijd in gebruik was. Grafveld 3 en 5 kennen daarbij een duidelijke structuur: ze bestaan uit verschillende gescheiden groepen, terwijl grafveld 4 een kern kent (die niet de oudste graven bevatte), waar omheen verder begraven is.

97 Voor de tufstenen sarcofagen: Soeters 1989.

98 Hulst 1995, 6; Panhuysen 1995 en Lammers 1989 geven verschillende aantallen sarcofagen. Dossieranalyse door de auteur van dit artikel heeft opgeleverd dat het gaat om 20 kalkstenen sarcofagen, die zowel in de Merovingische als in de Karolingische periode gedateerd worden.

99 Theuws & Kars 2017, 202.

100 Theuws & Kars 2017, 170.

3. Een tijdelijke 'nederzetting' midden op het Vrijthof in de tweede helft van de zevende eeuw, waar grote ovenkuilen bij horen en 'grafveld' 6. Rond 725 n.Chr. wordt dit gebied weer verlaten. Dit gebruik kan misschien horen bij de bouw van de (vroeg-) Karolingische kerk en het bijbehorende klooster. Het noordelijke grafveld 5 kent ook een Karolingische gebruikperiode, maar de relatie met de 'nederzetting' is onduidelijk. De vele aangetroffen latrines zijn in datering ongeveer gelijk, namelijk (laat-)Merovingisch en/of Karolingisch. De functionele relatie tussen latrines en nederzetting kan niet bepaald worden.
4. Een hooggelegen Sint Servaasgrafveld bestaande uit een oude kern uit de Romeinse tijd, waar vermoedelijk (in de vijfde eeuw) ook vroegchristelijke begravingen aangelegd zullen zijn. Voor, tijdens en na de bouw van de magnum templum (tweede helft zesde eeuw) zijn er mensen begraven. Deels zal dit grafveld ook op het lager gelegen, westelijke deel van het Vrijthof gelegen hebben, direct ten oosten van de latere absis van de Servaaskerk. Het hooggelegen grafveld is min of meer doorlopend in gebruik gebleven tot in de late achttiende eeuw (begin van de Franse tijd) en met zekerheid buiten gebruik gesteld na ingebruikname van de algemene begraafplaats aan de Tongerseweg in 1812.
5. Een aantal kleinere grafvelden of beter kerkhoven, die mogelijk gerelateerd zijn aan de Sint Janskerk en de Sint Servaaskerk, naast een zgn. 'ellendigenkerkhof', waar vreemdelingen en pelgrims werden begraven. Deze kleine kerkhoven en het ellendigenkerkhof kunnen elkaar overlappen of zelfs hetzelfde zijn.

Hoe moeten we deze gedocumenteerde opgravingsresten van het Vrijthof nu duiden en wat betekenen zij voor de geschiedenis van de stad? Was Maastricht in de vroege middeleeuwen nu echt een handelsnederzetting? Of eerder een religieus centrum? Of een administratief centrum? Volgens Theuws was Maastricht in de vroege middeleeuwen vooraleerst een ontmoetingsplaats, bijvoorbeeld op de naamdag van Sint Servaas.¹⁰¹ Die dag is later in de geschiedenis vastgelegd op 13 mei, maar dat kan in de vroege middeleeuwen een andere datum zijn geweest.¹⁰² De vorm waarin die ontmoetingen plaats vonden, wordt door Theuws – in navolging van Appadurai – 'tournaments of value' genoemd, waarvoor geen goede Nederlandse vertaling beschikbaar is. Dit fenomeen wordt nergens in de historische bronnen genoemd en de toepassing op Maastricht door Theuws is dan ook hypothetisch van aard. Het begrip wordt uitgelegd als 'complex periodic events that are removed in some culturally well-defined way from the routines of economic life'.¹⁰³ Dit wordt door Appadurai en Theuws verder uitgelegd als festivalachtige evenementen die regelmatig terugkeren, die groepen mensen verbinden en die een verbindende functie hebben tussen sociale groepen, waarmee verbonden worden bekrachtigd, waarbij giften worden uitgewisseld, waarin economische afspraken worden gemaakt, contracten kunnen worden gesloten en machtskwesties worden geregeld. In dit licht kan wellicht ook het werk van de uit de vroege middeleeuwen bekende *monetarii* (muntmeesters) zoals Madelinus worden gezien; zij zouden tijdens deze *tournaments of value* hun betekenisvolle munten hebben geslagen, die tijdens de rituelen en bij de uitwisseling van geschenken een rol kunnen hebben gespeeld.¹⁰⁴

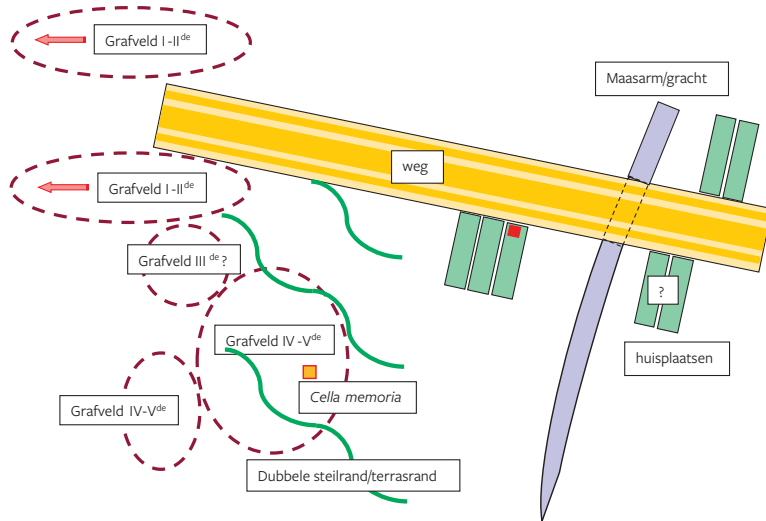
101 Theuws & Kars 2017, 388.

102 13 mei is de oude datum van het feest van Allerheiligen. Mondelinge mededeling Régis de la Haye.

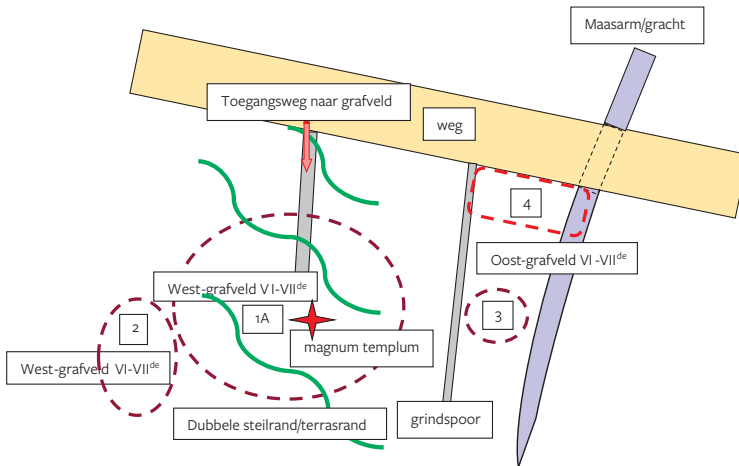
103 Appadurai 1988.

104 Theuws & Kars 2017, 388.

Fase 1 Vrijthof & Servaascomplex
periode ca. 0-450 n.Chr.

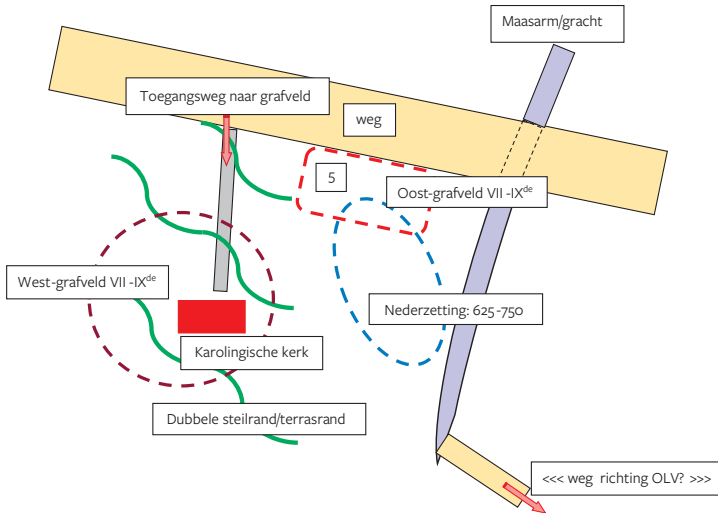

Fase 2 Vrijthof & Servaascomplex
periode ca. 500-650 n.Chr.

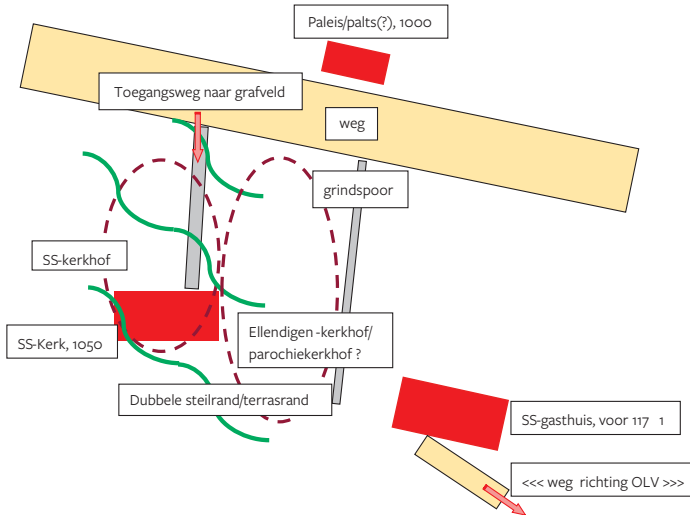

In gereconstrueerde overzichten wordt de ontwikkeling geschetst en de positie weergegeven van de verschillende grafvelden en de bebouwing op en rondom het Vrijthof. In fase 1 is er sprake van een weg, bijwegen, huisplaatsen (groen), de kelder (rood; 150-200 n.Chr.), de verschillende Romeinse grafvelden inclusief de opgegraven cella memoria en de locatie van de voormalige Maasarm in een verder leeg landschap. In fase 2 is er sprake van vroegmiddeleeuwse hooggelegen grafvelden 1A en 2 en de laaggelegen grafvelden 3 en 4, de laatste twee begrensd door het grindspoor. Wellicht was er al sprake van een toegangsweg uit het noorden naar de magnum templum. *Tekening auteur.*

Fase 3 Vrijthof & Servaascomplex
periode ca. 700-900 n.Chr.

Fase 4 Vrijthof & Servaascomplex
periode ca. 900-1100/1200 n.Chr.

In fase 3 is het grindspoor afwezig en in de plaats daarvan zien we een kleine nederzetting midden op het Vrijthof (blauw) en grafveld 5 (rood) ten noorden daarvan. Op het hoge terras zijn inmiddels een Karolingische kerk en klooster gebouwd. In fase 4 doet de weg aan de noordzijde nog steeds dienst, duikt het grindspoor weer op en zijn er drie grote gebouwen te herkennen. Er is een hooggelegen grafveld bij het Servaascomplex en een laaggelegen 'ellendigenkerkhof'. Ook is er mogelijk sprake van een koningsweg (de Bredestraat) die de Onze Lieve Vrouwekerk en het Sint Servaascomplex met elkaar verbindt. Ter oriëntatie kan voor deze overzichten de kadastrale plattegrond van pag. 36 worden aangehouden. *Tekening auteur.*

Maastricht had met zekerheid een aparte positie ten opzichte van de omliggende steden wegens de aanwezigheid van de veronderstelde resten van de heilige Servatius. Maar hoe zag Maastricht er toen uit? Welke omvang had de stad en welke functies waren er in ondergebracht?¹⁰⁵ Theuws stelt dat we ons huidige beeld van een stad moeten loslaten en dat de grens tussen stad en platteland in de vroege middeleeuwen veel vager was dan nu.¹⁰⁶ Specifieke stadsbewoners met rechten en plichten kenden we toen nog niet; dat fenomeen komt pas op met de opkomst van de stadswallen, stadsmuren en stadsrechten. De oude Romeinse castellumuren hebben tot ver in de Karolingische tijd (deels) overeind gestaan, maar zullen voor het jaar 1000 n.Chr. overal bovengronds zijn afgebroken, waarna alleen nog ondergronds de funderingen overbleven. Theuws omschrijft Maastricht als een open stad, waarvan het karakter voor de Merovingische inwoners bekend was en gevoeld zal zijn, maar archeologisch is dat moeilijk tot niet aantoonbaar. Hij definieert vroegmiddeleeuwse steden niet als een vroege vorm van een stad, maar als een ander concept, waarbij de woorden ontmoetingsplaats, open grenzen en *'tournaments of value'* een centrale rol spelen.¹⁰⁷ Het Vrijthof was daarbij geen marktplein met handel als primaire functie, maar een prestedelijke publieke ontmoetingsplaats met tijdelijke of seizoensgebonden activiteiten. Wanneer werd het Vrijthof dan wel een 'plein'? Er zijn archeologisch gezien geen ophogingen waarneembaar of sporen van het egaliseren van de open ruimte tot na de (volle) middeleeuwen. Gedurende de Merovingische, Karolingische en Ottoonse periode bestond het Vrijthof uit een ongelijke, vaak modderige publieke ruimte,

met mogelijk verschillende functies, die zeker 3 meter lager lag dan het huidige Vrijthofniveau. Dat was zeker tot de twaalfde en dertiende eeuw, wellicht zelfs nog iets later het geval. Dit levert een ander beeld op van het Vrijthof dan veel mensen nu hebben, namelijk een afgegrensd plein met bestrating en omliggende bebouwing. En hoe het gebruik ook was – wel of geen evenementen die we archeologisch moeilijk kunnen bewijzen – het fysieke voorkomen zoals in het Vrijthofboek beschreven, blijkt eenduidig uit de opgravingsresultaten.

Ten aanzien van de stedelijke ontwikkeling van Maastricht (en van andere steden) wordt een andere benadering dan traditioneel voorgesteld; voorheen werd de vroege stadsontwikkeling van Romeinse stad tot laatmiddeleeuwse stad als een lineair proces gezien, waarbij de internationale (lange afstandshandel) het kernmechanisme was. Er was daarbij een terugval in de achtste en negende eeuw te herkennen. Daarna zou de internationale handel door meer lokale handel worden vervangen. Die benadering is volgens Theuws te eendimensionaal en onhoudbaar. Evenmin is het juist om de geschiedenis enkel te reconstrueren op basis van de materiële voorkomens zoals kerken, huizen en havens, omdat daarbij alle facetten die geen archeologische relictten achter laten worden genegeerd. Theuws stelt een nieuw model voor, waarbij het uitgangspunt het bestaan van een zwervende stad is, zonder harde scheidslijnen tussen stad en platteland, met een ruimtelijke fixatie die pas in de elfde of twaalfde eeuw te dateren is en waarbij ook een rol is weggelegd voor meer ongrijpbare facetten, zoals seizoensgebonden en tijdelijke evenementen.¹⁰⁸

105 Theuws en Kars gebruiken voor de beantwoording van deze vraag de verspreiding van de Merovingische vindplaatsen en vondsten, maar we moeten ons daarbij realiseren dat dit beeld nog incompleet is omdat veel Maastrichtse opgravingen nog onvoldoende ontsloten zijn.

106 Theuws & Kars 2017, 388-389.

107 Theuws & Kars 2017, 389-390.

108 Theuws & Kars 2017, 390.

De ligging van de verschillende vroegmiddeleeuwse grafvelden was bepalend voor de stedelijke ontwikkeling van Maastricht.¹⁰⁹ Er is sprake van het bestaan van echte grafvelden en van geïsoleerd liggende begravingen op eigen erf. De grafvelden liggen daarbij niet alleen in de huidige binnenstad van Maastricht, maar ook in het Boschstraatkwartier en in Sint Pieter. Waren dit de uitlopers van de vroegmiddeleeuwse prestedelijke nederzetting Maastricht, waren dit grafvelden van vrij liggende gehuchten, of maakten de nederzettingen Boschstraatkwartier en Sint Pieter deel uit van het open landschap, waarvan Theuws stelt dat de grenzen tussen stad en platteland niet zo scherp te stellen zijn? Het is mogelijk dat er een directe relatie tussen het gehucht Boschstraatkwartier en het Vrijthof is te leggen. In het Boschstraatkwartier zijn weliswaar veel graven gevonden, maar de mannelijke graven lijken daarbij te ontbreken. Zijn deze mannen wellicht elders begraven, bijvoorbeeld op het hooggelegen Servaasgrafveld?¹¹⁰ Hoe was trouwens de toewijzing van inwoners aan bepaalde grafvelden geregeld? Wie bepaalde de ligging van de grafvelden en wie bepaalde of men op eigen erf begraven mocht of moest worden? Vragen waarop ook de Vrijthofopgraving nog niet het laatste antwoord heeft gegeven.

Kritische punten en reactie op het Vrijthofboek

Het 'Vrijthofboek' geeft een overdaad aan gegevens en is alleen al daarom van onschatbare waarde. Ook de duiding is verrijkend. Veelal worden nieuwe concepten geïntroduceerd, die men wel of niet kan aanvaarden. Ook aanhangers van de traditionele theorieën kunnen met dit boek uit de voeten, want de onderbouwing uit de documentatie wordt geleverd. Theuws'

kracht is dat hij losse archeologische data probeert te verbinden met de ontwikkeling van de samenleving, waardoor die data zeggingskracht krijgen. Hij schildert een rituele economie, in plaats van een economie op basis van handel en commercie en dat is voor een premoderne samenleving zeker aannemelijk. Maar mij is niet helemaal duidelijk waar Theuws uit wil komen als hij op pagina 388 suggereert dat "*they (de zgn. 'tournaments of value') were enchanted transactions embedded in cosmological meanings*". En waar hij stelt dat het oudste graf op de 'open plek' van het laaggelegen grafveld 4 (graf 104) een 'stichtersgraf' kan zijn, wordt Theuws wellicht voor sommigen onnavolgbaar. Volgens hem hoeft dit graf niet per se naar een lokale leider of historische persoon te verwijzen, het graf kan ook "een gemeenschappelijke inspanning zijn van een familie of groep om een plek te creëren die een rituele inbedding van die groep in een bredere gemeenschap beoogt".¹¹¹ Een symbolisch graf dus, dat eigenlijk staat voor iets anders? Een ruimtelijk statement? De hypothese lijkt onbewijsbaar, maar de redenering levert wel stof om over na te denken, of men nou in deze hypothese 'geloof' of niet.

Ook blijven er soms open einden. Over de *monetarii* (de muntmeesters) en de munten die zij geslagen hebben is nog veel onduidelijk: Theuws suggereert dat de *tremissen* (goudstukken) geslagen kunnen zijn tijdens de zgn. *tournaments of value* en dat zij vooral een betekenis hadden 'in het kader van uitwisseling, geschenken en het bekrachtigen van verbonden'.¹¹² Dat kan zo zijn, maar het is natuurlijk nauwelijks te bewijzen. We kennen een muntmeester als Madelinus en elf andere Maastrichtse muntmeesters bij naam, maar welke functie zij hadden, wat hun rol was en welke verhouding zij hadden tot de koning, de

109 Theuws & Kars 2017, 390.

110 Theuws & Kars 2017, 393.

111 Theuws & Kars 2017, 396-397.

112 Theuws & Kars 2017, 388.

lokale machthebbers en het handelsverkeer, is ons onbekend. Waren het vertegenwoordigers van de koning, waren het kredietleveranciers (banken) en stonden zij garant voor bepaalde betalingen, hadden zij een functie in het handelsverkeer, m.n. over de lange afstand of hadden de munten en de muntmeesters een meer rituele of abstracte rol? Dat tremissen geen gewone betaalmunten waren, is een breed gedeeld begrip, maar welke munten dan wel de gewone betaalmunten waren? Waren dat nog steeds Romeinse munten die in omloop bleven? Was er nou wel of geen munteconomie in de zesde en zevende eeuw? Weideman spreekt over belastingen in geld in de zesde eeuw en op basis van haar analyse van de werken van Gregorius van Tours komt een vrij duidelijk beeld naar voren.¹¹³ Er bestond gemunt en ongemunt goud en zilver naast goudbaren (*regulae*), die gewogen moesten worden. Munsoorten waren de *aureus/solidus*, de *triëns* en de *sestertius* (alleen in Italië). De triëns was een goudstuk van ca. 1,5 gram en had een waarde van een derde van een *aureus*. De munten werden door muntmeesters (monetarii) geslagen. Gemunt goud en zilver werd als betaalmiddel gebruikt. Het beeld is dat (grotere) handel werd afgerekend met muntgeld en dat ruilhandel werd ingezet voor kleinere transacties. Gedurende de vijfde eeuw was er sprake van zilvergeld voor kleinere transacties. Ruilhandel werd niet ingezet voor het economische handelsverkeer. Koopliden hadden vaak een *sacculum pecuniae*, een geldbuidel. Weidemann geeft voorbeelden van bedragen, zoals de betaling van een grote som in *solidi* die aan de

koning werd betaald om een bisschopsambt te verwerven (te kopen!), opgelegde geldstraffen en geldboetes en de betaling van 50.000 *solidi* aan koning Childebert II, omdat hij gewapende hulp had geleverd in de strijd tegen de Langobarden.¹¹⁴ Of deze voorstelling van zaken het beeld dat Theuws oproept, tegen spreekt of daaraan complementair is, is moeilijk uit te maken.

Soms lijken er onvolkomenheden in dit boek te staan. Theuws stelt dat Merovingisch Maastricht niet versterkt was, maar tijdens de Mabro-opgraving in 1980 is wel degelijk een gracht uit de vijfde of zesde eeuw opgegraven, die als nieuwe gracht (voor korte tijd!) rondom het nog in gebruik zijnde castellum is gegraven.¹¹⁵ De vraag daarbij is vervolgens weer wel: hoe correct is deze datering van de gracht, want de Mabro-opgraving is nog niet uitgewerkt. En een ander voorbeeld is graf 105, dat op het ene moment een 'persoon' is (man noch vrouw) is en op het andere moment een man.¹¹⁶ En dat is voor een van de drie centrale graven van grafveld 4 wel zeer relevant. Ook is een aantal malen de legenda bij een grafveld of plattegrond incompleet.¹¹⁷ Kleinigheden, die het nut en de waarde van het boek niet aantasten.

Op pagina 389 staat dat de (vroegmiddel-eeuwse) markt zich bevond 150 meter ten noordoosten van het Vrijthof.¹¹⁸ Dat is niet juist. Deze markt is pas historisch bewijsbaar vanaf 1243 en misschien aannemelijk honderd of tweehonderd jaar eerder. Maar vóór het jaar 1000 zal de markt in eerste instantie in of direct grenzend aan het castellum hebben gelegen.¹¹⁹ Mogelijk al vanaf ca. 900 n.Chr. – als de open-

113 Weidemann 1982, deel 2, 343-351 (meer precies: hoofdstuk Geld- und Münzwesen; 343-346)

114 Weidemann 1982, deel 1, 331-333.

115 Theuws & Kars 2017, 388; Panhuysen 1984, 70-71.

116 Theuws & Kars 2017: graf 105 is een 'persoon' op p. 352 en een 'man' op p. 396.

117 Theuws & Kars 2017, legenda bij figuren 11.6-11.8 (blauw-groen ontbreekt. Moet dat rood-groen zijn?) en bij figuur 14.2 (wat betekenen de oranje driehoekjes: glasproductie?)

118 Theuws & Kars 2017, 389.

119 Van Ommeren meldt een weekmarkt in Maastricht in 919 n.Chr. Zie: Van Ommeren 1991, 43 (nr. 94), vermeld in periode 959-1000 n.Chr.

bare functies zoals bestuur, gevangenis en slachthuis langzaam uit het castellum naar het noorden verschuiven – zal de markt in de buurt van de huidige Kersenmarkt/Maastrichter Smedenstraat hebben gelegen, direct ten noorden van het castellum. Andere aanwijzingen of bewijs voor een vroege markt kennen we niet.

Op pagina 395 staat dat het christelijke grafveld uit de vijfde eeuw onder de Servaas bewezen wordt door de aanwezigheid van eenduidig christelijke grafstenen uit die periode.¹²⁰ Dat kan kloppen, maar opgemerkt moet worden dat geen van deze grafstenen in zijn oorspronkelijke positie lag (dat wil zeggen op het graf waarvoor ze gemaakt waren). Ze lagen allemaal in secundaire context, veelal verwerkt in een muur van een gebouw. De stenen zijn gedateerd op basis van de inscripties en schrijfstijl. Zonder verder ondersteunende dateringen zijn dat geen harde bewijzen, maar (slechts) goede aanwijzingen voor dergelijke zwaarwichtige duidingen.

Qua dateringen is het Vrijthofboek natuurlijk complex, maar het valt op dat er op een enkel moment niet volledig consequent wordt gewerkt: dat betreft de datering van grafveld 5, grafveld 6 en de bijbehorende nederzetting. Die schuiven in de verschillende hoofdstukken op en neer tussen Merovingisch, laat-Merovingisch en (vroeg-)Karolingisch. Dat helpt niet om de duiding te kunnen volgen. In de hoofdstukken over de vondsten is grafveld 5 primair Merovingisch, in andere hoofdstukken een overgangsfase (laat-Merovingisch tot vroeg-Karolingisch), maar als de relatie gelegd wordt tussen de nederzetting en de bouwers van de Karolingische Servaaskerk, kan de datering alleen nog maar Karolingisch zijn. Een en ander wordt ongetwijfeld veroorzaakt doordat de vroeg-Karolingische periode lastig te dateren is en eenduidige Karolingische vondsten weinig

voorkomen, doordat de datering van de graven en de grafvelden gebaseerd is op een combinatie van elkaar soms tegensprekende gegevens en doordat we te maken hebben met incomplete datasets. Wellicht wordt dit probleem opgelost, wanneer de 'Karolingische' Servaaskerk goed gedateerd kan worden.

Daterend uit de Karolingische periode zijn de 'ovenkuilen'. Theuws kent hiervan geen parallellen en misschien bestaan die niet, maar er is in de Maastrichtse archeologische dossiers één opgraving die hier wellicht mee in verband kan worden gebracht. In de briefpublicatie van de opgraving 'Achter de Comedie 10' uit 1988 wordt een archeologisch spoor een 'Karolingische Steinkammer' genoemd.¹²¹ Dit begrip wordt niet verder uitgelegd. Het spoor vertoont – op de afmetingen na – grote overeenkomsten met de ovenkuilen van het Vrijthof. Het spoor is rechthoekig, meet ca. 3,5 x 1,5 meter (in het profiel zichtbaar, het spoor is niet volledig vrij gelegd en dus wellicht groter), ca. 1 meter diep ingegraven, voorzien van een rijtje steenblokken op de vloer (rondom) en er is verbrande leem aanwezig (er is geen vergloeïing van de omliggende grond gedocumenteerd). Dit spoor zou Karolingisch zijn, maar deze datering is gebaseerd op één enkele scherf van een reliëfbandamfoor, die waarschijnlijk (zo staat in de documentatie beschreven) uit het spoor afkomstig is. Qua relatieve chronologie is het spoor zeker vroegmiddeleeuws. Hadden de ovenkuilen van het Vrijthof en de 'Steinkammer' van Achter de Comedie wellicht dezelfde functie?

Ten aanzien van de achtste tot en met tiende eeuw stelt het Vrijthofboek dat deze periode ten oosten en zuiden van het Vrijthof ontbreekt, maar dat beeld kan aangevuld worden. In nog niet gepubliceerde opgravingen van het Jekerkwartier (o.a. Hof van Monica, Lenculenstraat) en Markt-Maas 2001-2005 zijn

120 Theuws & Kars 2017, 395.

121 Panhuysen et al., 1991, 239.

De in 1990 opgegraven 'Steinkammer' van de opgraving Achter de Comedie 10. Foto: gemeente Maastricht, uit opgravingsdossier.

de negende en tiende eeuw wel aanwezig en ook in het castellum is de Karolingische periode in het profiel gedocumenteerd.¹²²

Tenslotte valt op dat Theuws de kritische artikelen van Ristow uit 2012 en 2013 over het vroege christendom niet in zijn boek gebruikt en dat werkt verbazing, aangezien die toch al een paar jaar bestaan en veel toevoegen aan het debat. Ristow beschrijft de christianisering in Noordwest-Europa als volgt: terwijl het vroege christendom in Romeins Gallië zich vanuit Zuid-Frankrijk, vanaf de laat-Romeinse tijd verspreidde en er zich een dicht netwerk van kerken en bisschoppelijke centra ontwikkelde, kenden de Germaanse provincies van het Romeinse rijk een andere ontwikkeling en waren er grote verschillen tussen de gebieden ten westen en oosten van de Rijn.¹²³ De niet-geromaniseerde gebieden ten oosten van de Rijn waren pas in de loop van de zevende en vooral achtste eeuw tot het christendom overgegaan. De wel geromaniseerde gebieden ten westen van de Rijn kenden een duidelijke terugval in de vijfde eeuw, ook in de oude christelijke centra Trier, Keulen en Mainz. Vanaf de vroege zesde eeuw werd de christianisering in die gebieden zeer snel verder ontwikkeld. Kantelpunt lijkt de periode rond 500 n.Chr. te zijn, toen Clovis zich tot het christendom bekeerde. Het lijkt erop dat de leidende Frankische elite vanaf dat moment de christelijke religie organiseerde en uitdroeg en daarmee een sterke impuls heeft gegeven aan de institutionalisering van het christendom.

Ten aanzien van het kwalificeren van archeologische relictten als bewijzen van christendom, neemt Ristow een kritische positie in.¹²⁴ Dat is zeker zo wanneer die relictten als christelijk beschouwde objecten en bouwstructuren betreffen, zoals versiering (druifjes en

duifjes, maar zelfs kruisvormen of christogrammen) en architectuurelementen (bijvoorbeeld absiden). Het voorkomen van een dergelijke versiering op een persoonlijk object zegt volgens hem niet per se iets over het geloof dat die persoon aan hing. En het voorkomen van een absis is geen bewijs voor het bestaan van christelijke gemeenschappen of de aanwezigheid van een gevestigd christendom. Dergelijke verschijningsvormen moeten altijd in hun context worden geïnterpreteerd en geduid.

Behalve deze kritische punten die betrekking hebben op het boek, zullen ook onderzoekers kritisch zijn over de interpretatie van de gegevens. Zo was aan het einde van het MERAC-colloquium stevige discussie over de volgende thema's:¹²⁵

- Is er bewijs voor de aanwezigheid van christelijke gemeenschappen in de Euregio in de derde en vierde eeuw? In Keulen is die aanwezig (Clemens Bayer en Thomas Höltken), in Maastricht is die twijfelachtig (Régis de la Haye), in Tongeren wordt die aanwezigheid verondersteld (Alain Vanderhoeven). Vanaf de vijfde eeuw zijn er overal in het Maasdal (en Rijndal) sporen van een ontluikend of bestaand christendom.
- Moeten we de uitlatingen van Gregorius van Tours over Servatius en Monulfus voor waar aannemen, of mogen we kritisch zijn over de meldingen die hij doet? En wat betekent dat dan? Een nauwkeurige analyse van de omstandigheden waaronder en de redenen waartoe deze geschriften geschreven zijn, is noodzakelijk (Eric Wetzels & Gilbert Soeters), maar voor anderen overbodig (Frans Theuws).¹²⁶
- Zijn er voldoende archeologische en historische bewijzen die staven dat Sint Servaas

122 Opraving Hof van Monica en Markt-Maas o.l.v. de auteur van dit artikel, resp. 2001 en 2001-2005. Dossiers zijn beschikbaar, inclusief interne rapporten in conceptversie. Castellum: zie noot 22.

123 Ristow 2012a, 93-94.

124 Ristow 2012b.

125 MERAC-colloquium van 15 november 2017. Verslag zie: Wetzels 2017b.

126 Wetzels 2017a.

de eerste bisschop was van Tongeren of van Maastricht? Is hij in Tongeren, Maastricht of elders begraven? In hoeverre is er continuïteit tussen de vierde en zesde eeuw, betreffende Sint Servaas en het vroege christendom?¹²⁷ Hierover was veel discussie, maar waar eensgezindheid over was, is dat Monulfus de cultus van Sint Servatius wellicht startte, maar in ieder geval uitbouwde in de tweede helft van de zesde eeuw. Sindsdien is er bewezen continuïteit!

- De hypothese van Theuws dat de strijd om de macht zijn neerslag heeft gehad in de aanleg van twee verschillende grafvelden, werd met name door enkele Duitse collega's als niet-waarschijnlijk afgedaan (Clemens Bayer). Volgens Bayer zijn de bepalingen omtrent de aanleg van grafvelden in de kerkelijke regels vastgelegd. In reactie daarop kan gesteld worden dat dit waar zal zijn vanaf de Karolingische tijd, maar voor de Merovingische tijd hebben we dergelijke bronnen niet en kerkregels zonder meer terug in de tijd van toepassing verklaren is methodisch twijfelachtig of zelfs onacceptabel.

Het boek van Theuws en Kars is van groot belang en dit boek en de discussie leveren ook nieuwe vragen en te testen hypotheses op. Om enkele voorbeelden te geven:

Vraag: Wie bepaalde waar men begraven mocht worden? En wie bepaalde waar grafvelden mochten worden aangelegd? Kan het zo zijn dat de mannen van het Boschstraatkwartier (waar met name vrouwen en kinderen zijn gedocumenteerd) wellicht ook op het Vrijthof begraven werden? Volgens de hypothese van Theuws bepaalde de aristocratie dat, of de aris-

tocratische groep waartoe iemand behoorde (betekent dat overigens ook dat iemand niet onafhankelijk kon zijn?). Onderzoek naar de kerkregels kan daarbij helpen voor de periode waarin die regels bestaan. Maar in de Merovingische periode: wie bepaalde dat toen?

Vraag: Wat doen de geïsoleerd liggende Merovingische en Karolingische begravingen (begravingen op eigen erf, met als voorbeelden 'Britannique' op het Vrijthof, Dominicanerkerkplein, Boschstraat, Markt-Maas-Gubbelstraat) vlak bij bestaande en zichtbare grafvelden? Waarom liggen zij separaat? Wie bepaalde dat?

Vraag: Waren de Boschstraat en Sint Pieter nu losse gehuchten, of onderdelen van een niet scherp afgegrensde 'zwervende' stad Maastricht?¹²⁸ Ook hierbij geldt dat we niet moeten kijken vanuit het nu en vanuit onze notie van het begrip stad, maar dat we een denkoefening mogen doen met betrekking tot het voorgestelde concept van een vroeg-middeleeuwse prestedelijke nederzetting in relatie tot de archeologische en historische bewijsbare bronnen en data. Oftewel: een stad/nederzetting als ontmoetingsplaats, een gebied met open fysieke grenzen, maar voor de bewoners van toen wel een duidelijk gedefinieerde eenheid met eigen rituelen en regels.

De kritische punten die eerder hierboven staan genoemd zijn echt, maar volledig ondergeschikt aan het hogere doel van deze verder uitmuntende publicatie. Als eerste: de data zijn nu bekend en voor iedereen beschikbaar, alleen al daarom is dit boek van zeer grote waarde. De opzet van het boek is zodanig gekozen, dat achtergronden getheoretiseerd en ingekaderd worden. Hoofdstuk 1 geeft zeer goed de context weer waarbinnen de opgravingsresultaten

127 Hierover is eind 2017 een aantal publicaties in NRC Handelsblad en Dagblad De Limburger verschenen, waarbij de discussie verkeerd werd weergegeven (NRC 2017-12-02; DDL 2017-12-04 en 2017-12-05): er werd gesteld dat er twijfel zou zijn over het bestaan van Sint Servatius. Dat was onjuist: er is gediscussieerd over de archeologisch en historische bewijzen die we kennen ten aanzien van de historische Servatius.

128 Theuws & Kars 2017, 388 e.v.

geplaatst moeten worden en hoofdstuk 14 geeft de uitleg en reconstructie. Het lezen van alleen al deze twee hoofdstukken kan de lezer in vervoering brengen over wat er nu allemaal op zijn plek valt. De tussenliggende hoofdstukken behandelen uitvoerig de profielen, de spoorclusters per periode, de graven en de grafarchitectuur, en de vondsten en bijgaven, inclusief de methodologische benadering en duiding. De catalogus is een bruikbaar naslagwerk op object- en spoorniveau. Dit boek kan daarmee gebruikt worden om heel veel andere onderzoeksvragen gerelateerd aan andere opgravingen in de stad, op de juiste wijze te beantwoorden. Tegelijkertijd vraagt dit boek om meer. Nu gebleken is dat (naar onze maatstaf) zelfs technisch niet optimaal uitgevoerde opgravingen uit het verleden nog zoveel nieuws kunnen brengen, moet zo spoedig mogelijk een begin gemaakt worden met de uitwerking en analyse van in ieder geval de opgravingen Mabro 1980, Derlon 1983, pandhof OLV-kerk 1996. De definitieve uitwerking van de kerkopgraving Sint Servaas 1981-1989 is inmiddels gestart.¹²⁹

Synthese: een reconstructie van de stedelijke ontwikkeling van Maastricht, met nadruk op de omgeving van het Vrijthof¹³⁰

Het Vrijthof kent een ononderbroken gebruik vanaf de Romeinse tijd tot nu. Vanaf de eerste decennia van onze jaartelling, wellicht al iets daarvoor, werden verschillende fases van de Romeinse heirbaan aangelegd aan de noordzijde van het Vrijthof. Eerst alleen een brede

weg, daarna werden er greppels langs die weg gegraven en vervolgens werd er een bijweg aan de zuidzijde aangelegd. Deze weg kende vele ophogingen en groeide in de eerste eeuwen van onze jaartelling tot een pakket van ruim twee meter dik.¹³¹ Aan de zuidzijde van die weg trof Bloemers in 1969-1970 restanten van houten huizen en een mergelstenen kelder aan. De huizen sloten direct aan op die weg en de percelen waren tientallen meters diep. Aan de noordzijde lijkt ter hoogte van het Vrijthof geen bebouwing te hebben bestaan. Vanaf de Grote Staat kennen we Romeinse bebouwing langs die weg ter hoogte van de Dominicanerkerk (noordzijde), Maison Louis (zuidzijde; Grote Staat 37-43) en Jodenstraat 26 / nu 32 (noordzijde).¹³² Het Vrijthof zelf was op dat moment een lege ruimte, die heel langzaam vervuild raakte met nederzettingsafval dat van de huizen langs de weg afkomstig was. De percelen in de Romeinse tijd liepen vanaf het niveau van de weg, in zuidelijke richting, duidelijk af. In de laat-Romeinse tijd vulde dit dieper gelegen deel zich op met afgespoeld colluvium van het hoger gelegen terras. Er liep geen weg over het Vrijthof en er was geen moeras. Wel lag aan de oostzijde van het Vrijthof een laagte, een voormalige Maasarm, die als gracht werd uitgegraven rond 900 en vervolgens werd gedicht rond 1100 n.Chr.¹³³ Deze zal ter hoogte van de Grote Staat met een duiker onder het Romeinse wegdek zijn doorgeleid, want in een laagte verzamelt zich altijd water. De weg zal als een dijklichaam van gestapeld grind een dam hebben gevormd; de *agger*, zoals we die kennen uit de

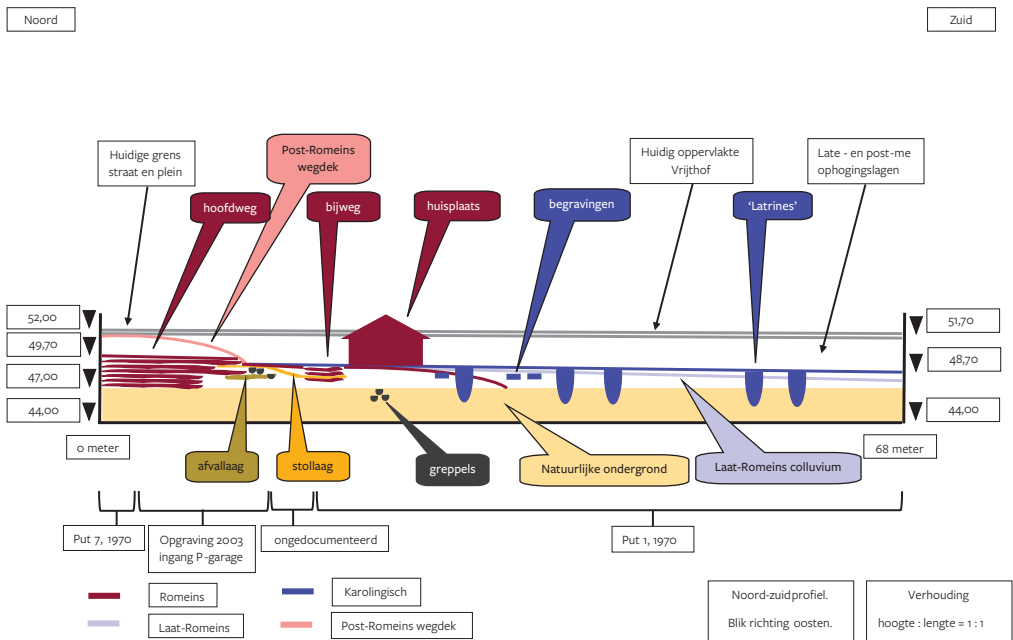
129 Door Frans Theuws, Mirjam Kars en Nina Jaspers.

130 Gebaseerd op de nieuwe kennis van het 'Vrijthofboek' en diverse andere bronnen en boeken, zoals Panhuysen & Leupen 1990, Panhuysen 1996, Panhuysen & De la Haye 2002. De verantwoordelijkheid voor de voorstellingen binnen deze reconstructie ligt bij de auteur van dit artikel. Veel van het gestelde is ontwikkeld binnen de discussies van de Cercle Historique et Archéologique de Maëstricht (CHAM, opgericht in 2006). Leden daarvan zijn Gilbert Soeters, Toon Jenniskens, Regis de la Haye, de auteur van dit artikel en tot zijn recente overlijden Bèr Eggen. Zie hiervoor ook de overzichten op pag. 54 en 55.

131 Dijkstra & Flamman 2004.

132 Hulst 1994; Arts 2007, 66-68; Van der Mark 2007, 20-26; Van Wilgen 2015, 94-102; Panhuysen 1990, 217-218.

133 Arts 2007, 76-77.

Geschematiseerd noord-zuidprofiel. Op deze afbeelding zijn de verschillende niveaus van maaiveld, wegdekken, bewoning en begravingen te zien, op verschillende momenten. Deze afbeelding toont duidelijk aan dat het Romeinse 'Vrijthof' min of meer vlak was en veel lager lag dan tegenwoordig. Ook is zichtbaar dat de enorme ophogingen direct ten zuiden van de weg (in wit weergegeven) en de pleinaanleg pas van de late middeleeuwen of nieuwe tijd dateren. Kijkrichting naar het oosten. *Tekening auteur, gebaseerd op Theuws & Kars 2017.*

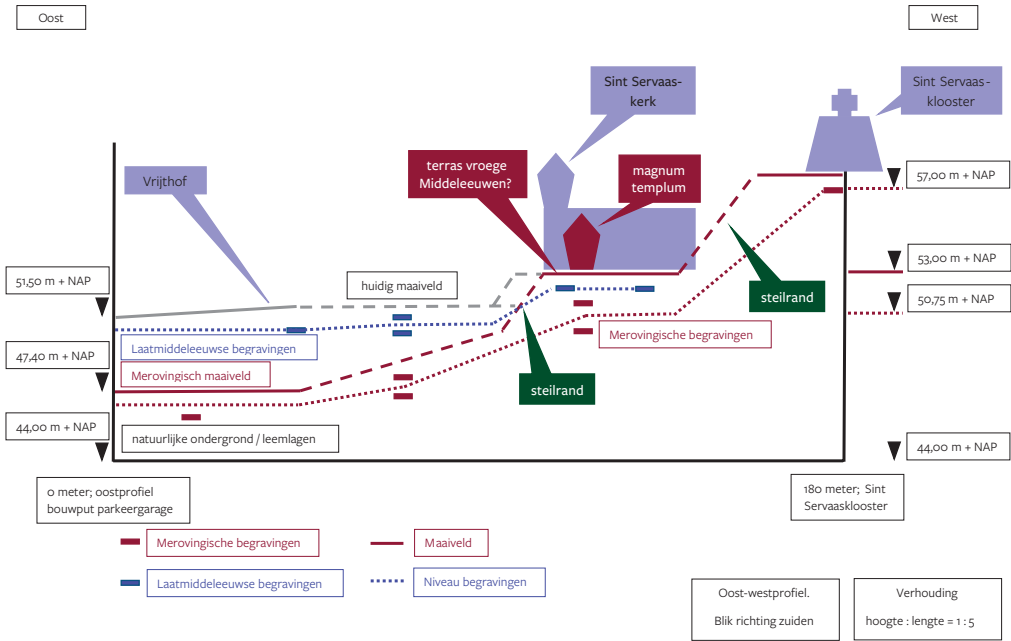
historische bronnen.¹³⁴ De graven uit de eerste en tweede (en derde?) eeuw bevonden zich langs de uitvalsweg verder naar het westen (Tweebergerpoort en Brusselsestraat). In de vierde en vijfde eeuw ontwikkelde zich een grafveld ten zuiden van deze weg, net op de rand van het Maasterras, daar waar later de Servaaskerk werd gebouwd. De vermoedelijke toegangsweg tot dat grafveld lag ongeveer onder de westelijke pandhofgang van de Servaaskerk, de zgn. 'lange gang'.¹³⁵

Het hoogteverschil tussen het hoge terras van Mechelen-Caberg (Servaaskerk) en het lage terras van Geijstingen (Vrijthof) kan bestaan

hebben uit één zuid-noord verlopende steilrand, maar waarschijnlijker is een dubbele steilrand, zowel een direct aan de westzijde van het laaggelegen Vrijthof, als een ter plaatse van de overgang van het Henric van Veldekeplein naar het Sint Servaasklooster. Dat betekent tevens dat er een tussenterras bestond, waarop na egalitatie de verschillende fases van de Sint Servaaskerk werden gebouwd. Dit tussenterras was voldoende groot voor de oudste fases van de Sint Servaaskerk, beginnend met de magnum templum. De jongere kerken werden groter, waardoor de Romaanse Sint Servaaskerk grotendeels op het hoger gelegen tussenterras

134 Van Dam 1988, [Gregorius van Tours], paragraaf 71.

135 Mondelinge mededeling G. Soeters, gebaseerd op Soeters 1989a, b.

Geschematiseerd oost-westprofiel. Op deze afbeelding zijn de verschillende niveaus van maaiveld en begravingen te zien, op verschillende momenten. Deze reconstructie maakt duidelijk dat er niet een, maar twee steilranden (terrasranden) geweest moeten zijn. Mogelijk is het tussenterras vergroot, om de latere Sint Servaaskerk te kunnen bouwen. Kijkrichting naar het zuiden. Tekening auteur, gebaseerd op Theuws & Kars 2017.

werd gebouwd en deels (de absis) op het lager gelegen terras, wat gemarkeerd wordt door de aanwezigheid van enorme ondergrondse steunberen die moesten voorkomen dat de absis van de helling zou zakken. Deze steunberen zijn duidelijk zichtbaar op foto's ten tijde van de aanleg van de eerste parkeergarage. De eerste kerk ter plaatse, de magnum templum, heeft waarschijnlijk precies op de rand van die steilrand gelegen, op een gereconstrueerde hoogte van ca. 52,00 meter + NAP. Een ongetwijfeld bewuste keuze, omdat de vroege kerk op die manier zeer zichtbaar en ruim vijf meter hoger

dan de directe omgeving, dominant in het landschap aanwezig was.

Op het hooggelegen grafveld werden in de vierde eeuw een of meer *cellae memoriae* gebouwd (gedachteniskapellen) als onderdeel van het laat-Romeinse grafveld. Direct ten oosten van de *cella memoria* die in de opgraving van 1981-1989 werd gedocumenteerd, werd de eerste fase van de magnum templum van Monulfus opgetrokken in de tweede helft van de zesde eeuw.¹³⁶ De gedocumenteerde *cella memoria* meet 4,30 x 3,90 meter en is aangetroffen op 1,80 meter onder de vloer van de

136 Panhuysen 2005, 75, fig. 3-16-rechts, 76, 80-82. NB: dit betreft Raphaël Panhuysen, niet Titus Panhuysen. R. Panhuysen was als fysisch antropoloog betrokken bij het Servatiusproject van Theuws en heeft deze gegevens opgenomen in zijn dissertatie (Panhuysen 2005).

huidige kerk.¹³⁷ Het is onduidelijk of dit de onderkant of de bovenkant van het fundament is. De huidige kerkvloer ligt op ca. 53,00 meter + NAP, wat betekent dat het maaiveld in de vierde eeuw op 51,20 meter + NAP lag. Panhuysen meldt dat de boven het maaiveld gelegen muurdelen van de cella zich op 50,90 meter + NAP bevinden.¹³⁸ De interpretatie van de cella memoria was dat dit de oorspronkelijke (in de vierde eeuw daterende) begraafplaats van Sint Servaas was en daarmee de basis voor de bouw van de latere magnum templum.¹³⁹ Dat lijkt een onjuiste interpretatie, want de cella memoria lag niet onder de eerste fase van de magnum templum, maar net ten westen daarvan. Er is geen bouwkundige relatie met de eerste fase van de magnum templum. Bovendien is de datering van deze cella memoria nog onzeker; die is gebaseerd op twee munten, die dateren uit de laatste decennia van de vierde eeuw. Eén van de munten is gevonden op de vloer van een bassin dat ten zuiden van de cella memoria lag.¹⁴⁰ Het is dan ook onwaarschijnlijk dat deze cella memoria het vermeende graf van Servatius heeft bevat. Als Sint Servatius daadwerkelijk in Maastricht op deze begraafplaats begraven is, zal zijn graf zich onder de magnum templum hebben bevonden (onder het altaar). De beenderen van de heilige zullen 'tot de altaren verheven' en als relieken opgenomen zijn, waarna de resten van zijn graf in een latere fase van de Servaaskerk zijn weggegraven bij de aanleg van een van de crypten. Nog voordat de magnum templum werd gebouwd, werd vol-

gens R. Panhuysen een serie tufstenen sarcophagen ingegraven en gaan de begravingen weer vergezeld van grafgriffen.¹⁴¹ Pas daarna werd de magnum templum gebouwd (fase II) en weer een fase later (fase IIa) werd de cella memoria overbouwd door een westelijke aanbouw aan deze vroegste kerk (gedateerd na 625 n.Chr.).¹⁴² Er kunnen op dit oude Romeinse grafveld meerdere cellae memoriae hebben gelegen en er hebben zeer waarschijnlijk andere christelijke graven gelegen, want er zijn verschillende vroegchristelijke grafstenen in de directe nabijheid gevonden, die dateren uit de vijfde en zesde eeuw.¹⁴³ Deze zijn als *spolia* in secundaire context gevonden, waardoor ze geen hard bewijs, maar wel een sterke aanwijzing vormen.

De in de tweede helft van de zesde eeuw op dit hooggelegen grafveld gebouwde magnum templum mag ongetwijfeld als een eigenkerk (grafkerk) van Monulfus en zijn familie beschouwd worden, waarbij de opname van de beenderen van Sint Servatius hem en zijn familie legitimatie, status en historische diepte gaf. Daarmee is het overigens nog geen bisschopskerk (*sedes episcopalis*); die lag waarschijnlijk binnen de muren van het oude castellum, onder de huidige Onze Lieve Vrouwekerk. Ten noorden van de magnum templum zijn vervolgens verschillende mensen begraven, waarbij onderscheid te maken is tussen zesde-eeuwse graven (bestaande uit kist-inhumaties, gemetselde graven van losse steenblokken en recht-hoekige tufstenen sarcophagen. Deze laatsten lijken allemaal op een rijtje te liggen langs de

137 Panhuysen 1991, 18.

138 Panhuysen 2005, 75.

139 Panhuysen 1991, 18-19; Panhuysen & De la Haye 2002, 108-109; Panhuysen 2011, 22. In de publicatie uit 1991 schrijft T. Panhuysen dat de magnum templum (fase II) naast de cella (fase I) werd gebouwd en dat de westelijke aanbouw pas in een tweede subfase (IIa) over de cella heen is gebouwd. Dat wil zeggen dat de magnum templum in eerste instantie ten oosten van de cella was opgetrokken. In latere publicaties uit 2002 en 2011 wordt er geen onderscheid meer gemaakt en wordt de magnum templum als eenfasig bouwwerk over de cella heen getekend.

140 Panhuysen 1991, 19.

141 Panhuysen 2005, 81, fig. 3-20 en 82, fig. 3-21 laat de volgorde duidelijk zien.

142 Panhuysen 1991, 19 (een westelijke aanbouw van vijf meter diep).

143 Boppert 1986, 64-96, in het bijzonder 87.

eerder genoemde mogelijke toegangsweg (de 'lange gang').¹⁴⁴ Vanaf de zevende eeuw komen daar kalkstenen trapezoidale sarcofagen bij, die we ook kennen uit de opgraving Lage Kanaaldijk te Sint Pieter en die voorkomen tussen de zevende en de elfde eeuw. In de Karolingische tijd ontstonden hier een Karolingische kerk en een klooster.

Op het huidige Vrijthof zelf zijn twee Merovingische (laaggelegen) grafvelden gevonden (grafvelden 3 en 4), die beide géén onderdeel vormden van het al sinds de Romeinse tijd bestaande en in de Merovingische (en latere) tijd doorlopende hooggelegen grafveld Sint Servaaskerk en -pandhof. De twee Vrijthofgrafvelden dateren uit de zesde en zevende eeuw en voor beide geldt dat de westelijke grens werd gevormd door een grindspoor, dat als harde grens gerespecteerd werd. Iets later werd het noordelijke grafveld 5 aangelegd, dat tot in de Karolingische tijd bleef bestaan en dat de grindspoorgrens niet respecteerde, maar er overheen werd aangelegd. Ook was er in de laat-Merovingische tijd een klein grafveld 6 en een tijdelijke nederzetting, bestaande uit gebouwen, latrines en ovenkuilen. Het Vrijthof als afgegrensde ruimte (plein) bestond niet; er was een uitgestrekte vlakte, doorsneden door een grindweg, waar zowel werd begraven, als werd gewoond. Ook kan het modderige Vrijthof op sommige momenten een publieke ontmoetingsplaats zijn geweest, iets wat maar moeilijk te combineren lijkt. Van belang is te beseffen dat de Vrijthofgrafvelden vijf tot elf meter lager lagen dan het Servatiusgrafveld, dat grotendeels boven op de (getrapte) steilrand van een Maasterras lag. Dit moet toentertijd een visueel zeer duidelijke scheiding zijn geweest.

Hoe is de relatie tussen het hooggelegen en het laaggelegen grafveld te verklaren? Waarom waren ze gescheiden en waarom was er niet één groot grafveld? Traditioneel werd dit uitgelegd als een onderscheid tussen christelijke en heidense graven en grafvelden. Het christelijke grafveld, dat een Romeinse oorsprong zou kennen, zou gelegen hebben bij de Sint Servaaskerk en gebruikt zijn door *Romanen*. Het heidense grafveld, dat Frankisch zou zijn, zou separaat van het eerste Servaasgrafveld op het Vrijthof hebben gelegen en gebruikt zijn door *Germanen*.¹⁴⁵ Daarmee zou de basis van het onderscheid tussen de grafvelden etnisch van aard zijn. Bij de kerk zijn rijke vrouwengraven met veel rijke bijgaven gevonden, waarbij de uitleg was, dat die graven toebehoord moeten hebben aan de hoge (christelijke) elite. Maar ook op het Vrijthof zijn rijke vrouwengraven gedocumenteerd. En mannelijke wapengraven, die Frankisch zouden zijn, komen zowel op het Vrijthof als in de pandhof en in de kerk voor.¹⁴⁶ Theuws oppert dat de oorzaak voor deze dubbele en gelijktijdige grafvelden gevonden kan worden in de hypothese dat de twee grafvelden gecontroleerd werden door twee concurrerende eliteclans. Eén clan bouwde het al bestaande hooggelegen grafveld (1) uit, bouwde er daarna een eigenkerk bij (de magnum templum) en plaatste daarin de beenderen van een heilige (Sint Servaas). De andere clan legde een eigen laaggelegen grafveld (4) aan, met misschien ook een kerk er bij (en een eigen heilige?). Dit zou dan een kerk zijn die we nog niet kennen. We kennen uit de bronnen een Sint Michaëlskerk, die we in de topografie van Maastricht nog niet kunnen plaatsen.¹⁴⁷ Door controle over een grafveld, in combinatie met een kerk en een 'toegeëigende' heilige, werd

144 Mondelinge mededeling G. Soeters, gebaseerd op Soeters 1989a en 1989b.

145 Theuws & Kars 2017, 395.

146 Theuws & Kars 2017, 396 en tabel 14.2.

147 Van Ommeren 1991, 27 (nr. 41). Betreft het jaar 772 n.Chr. Hackeng heeft hierover in zijn dissertatie ook een suggestie gedaan, zie: Hackeng 2006, 210.

controle over de stad gesuggereerd: “dodenmanagement” als uiting van een sociale en lokale machtscompetitie? Merovingisch Maastricht was ontegenzeggelijk belangrijk: er was een heilige (Sint Servaas), een kerk (de magnum templum), er zetelde een bisschop (Monulfus, zijn voorgangers en zijn opvolgers), er was muntslag (monetarii), er werden veel ambachtelijke activiteiten uitgevoerd (glas, brons, amber, benen kammen-ateliers, aardewerkovens), de koningen hadden er onroerend goed en ze bezochten de stad. Er was wat te winnen!

Voor de laat-Merovingische of vroeg-Karolingische tijd geldt dat er zich een tijdelijke nederzetting op het Vrijthof bevond en dat er een grafveld bij hoorde (grafveld 6, wellicht heeft grafveld 5 ook een relatie). Naast paalkuilen en latrines zijn er ook twee enorme ovenkuilen gevonden. Deze nederzetting heeft niet lang bestaan en was in ca. 725 na Chr. al weer weg. De hypothese is dat deze ‘nederzetting’ de plaats was waar de bouwers van de Karolingische kerk en klooster enkele tientallen jaren woonden. Na 725 na Chr. werd er alleen nog begraven in het noordelijke grafveld van het Vrijthof (grafveld 5). De rest van het Vrijthof lijkt ongebruikt te zijn, al weten we dat niet geheel zeker, omdat zeker in de zuidelijke helft van het Vrijthof grote delen niet zijn onderzocht. Deze zijn in 1969-1970 zonder archeologisch onderzoek weggegraven.

Na 725 n.Chr. lijkt er sprake te zijn van een Karolingisch probleem: er is geen duidelijk beeld van hoe Karolingisch Maastricht uit zag. De bouwaandacht lijkt geheel te zijn uitgegaan naar Aken, waar een paleis van de (latere) keizer en een (eigen)kerk (de Dom) werden gebouwd (800 n.Chr.). Het munten stopte, net als de ambachtelijke werkzaamheden. De bisschop verplaatste zijn activiteiten (en zetel?) naar Luik. Dit Karolingische probleem is niet alleen als kwestie in Maastricht herkenbaar,

maar ook in het verdere Midden-Maasgebied. Pas na de tiende eeuw was er weer sprake van veel bouwactiviteiten rondom het Vrijthof in Maastricht: begin elfde eeuw de bouw van de Servaasbasilica (Vrijthof-West), in de elfde eeuw het paleisachtige gebouw (Vrijthof-Noord), in de twaalfde eeuw het Servaasgasthuis (bewezen vanaf 1171; Vrijthof-Oost) en dat alles omgeven door een hoge muur. Dit zou volgens Theuws een (tweede) stadskern kunnen zijn.

Verdere informatie over de afgrenzing van het Vrijthof uit die tijd hebben we niet. Bèr Eggen heeft tijdens een bijeenkomst van de Cercle Historique et Archéologique de Maëstricht (CHAM) gesuggereerd dat de oorspronkelijke oostgrens van het Vrijthof niet de huidige rooilijn was, maar de achterliggende Leliestraat. De huidige rooilijn zou uit de late middeleeuwen dateren. Hij concludeerde dit op basis van de afwijkende percelering van het woonblok tussen Vrijthof en Leliestraat, het feit dat de Leliestraat nog in de late middeleeuwen doorliep tot aan de Bredestraat en het gegeven dat de Platielstraat oorspronkelijk helemaal geen toegang gaf tot het Vrijthof, maar werd afgesloten door een muur, iets wat op oude tekeningen te zien is.¹⁴⁸ Als het idee van Eggen klopt, dan lag het gasthuis in de twaalfde eeuw als een los ‘eiland’ op het Vrijthof.

Ook in de oudere kern (het Stokstraatgebied) vonden kort voor de millenniumwisseling activiteiten plaats. Verschillende ‘publieke’ functies werden uit het castellum naar het noorden verplaatst, zoals de veemarkt, het slachthuis, de gevangenis, de groentemarkt en het stadsbestuur, waardoor er in het vroegere castellum plaats ontstond voor een grotere kerk, de huidige OLV-kerk.

De twee kernen ontwikkelden zich volgens Theuws min of meer onafhankelijk van elkaar, zowel naar het noorden als naar elkaar en versmolten samen tot een geheel, dat in de

148 CHAM-notulen 2015-2016.

dertiende eeuw werd omsloten door de stadsmuren. Deze tweekernentheorie is nog onderwerp van debat.

Vanaf het jaar 1000 geeft het Vrijthof ons weinig nieuwe informatie over de grote lijnen van de stedelijke ontwikkeling. Die vonden toen eerder plaats in de buurt van de Kersenmarkt, het Dinghuis en de huidige Markt. In de loop van de twaalfde en dertiende eeuw vond een verdere verschuiving naar het noorden plaats, ongeacht of die nu vanuit één kern (het Stokstraatkwartier) of vanuit twee kernen (het Stokstraatkwartier en het Servatiuskwartier) startte. We kunnen dit aflezen aan het eerdergenoemde doorschuiven van de publieke functies, zoals:

- stadsbestuur (van castellum, via Kersenmarkt, via Grote Staat, naar Markt),
- muntslag (van castellum of Vrijthof (?), via omgeving Dinghuis/de Munt, naar de Statenstraat),
- gevangenis (van castellum, via omgeving Dinghuis, naar de Markt, eerst in de Gevangenpoort en later in het stadhuis). Dit ging eerder om een huis van bewaring, want het betrof verdachten en geen veroordeelden. Bovendien was opsluiting geen strafvorm. Bedevaart, radbraken of ophangen waren dat wel.
- rechtspraak (van castellum, via Kersenmarkt, via Dinghuis en Landscroon naar Markt),
- de verschillende markten:
 - de vismarkt verplaatste zich van het Bat, naar de Boschstraat,
 - de veemarkt verplaatste zich van Stokstraatkwartier (de Plankstraat), naar 'Achter het Vleeshuis', naar de Markt-Noordoost (veemarkt) en naar 'Achter de Mathijkskerk' (varkensmarkt),

- de houtmarkt verplaatste zich van het zuidelijke Bat naar Markt-Noord en later Maagdendries,
- de groentemarkt verplaatste zich van Kersenmarkt, via Grote Staat (kleine groenten) naar de zuidoosthoek van de huidige Markt.

Deze verschuiving naar het noorden zou wellicht gekoppeld kunnen worden aan de verwoesting van het fort Maastricht door de Vikingen in 881 n.Chr.¹⁴⁹ Hoewel de Vikingenbrand nog bewezen moet worden met behulp van de archeologische dossiers, lijkt het passend te hypothetiseren dat een dergelijke verwoesting gebruikt werd om een aantal groot-schalige wijzigingen in de stedelijke structuur door te voeren. Daarbij moet ook het verloop van de doorgaande route (de Romeinse weg en de Romeinse brug) betrokken worden. Zolang als het castellum bestond – de afbraak daarvan is in de negende eeuw te dateren¹⁵⁰ – zullen de oude route en de oude brug gebruikt zijn. Toen de publieke functies uit het castellum werden verplaatst en het terrein van het castellum werd heringericht, was dat ook het moment om de doorgaande route naar het noorden te verplaatsen. Deze zou dan ten noorden van het nieuwe bestuurlijke centrum (Kersenmarkt/Maastrichter Smedenstraat) komen te liggen, oftewel op de plek van de huidige Maastrichter Brugstraat. Dit kan rond het jaar 1000 plaats hebben gevonden. Als dat klopt, is de gevolgtrekking daaruit dat er toen in het verlengde van de Maastrichter Brugstraat ook een opvolger van de Romeinse brug gebouwd moet zijn, oftewel op dezelfde plek als waar nu de Servaasbrug ligt.¹⁵¹ Dat betekent dat het niet de Romeinse brug was die in 1275 instortte onder een springprocessie, maar een voorganger van

149 Van Ommeren 1991, 37 (nrs. 75 + 76). Betreft het jaar 881 n.Chr.

150 Documentatie opgraving Derlon 1983; Panhuysen 1984, 60; Wetzels 2017c, 7.

151 Contra Theuws & Kars 2017, 409, waarin wordt gesteld dat het de oude Romeinse brug is die in 1275 instort en die in 1285 wordt herbouwd op de plek waar nu de Servaasbrug ligt.

de huidige Servaasbrug, die op dezelfde plek lag. Daar zijn ook argumenten voor. Er zijn bij de diverse onderzoeken bij de Romeinse brug nooit aanwijzingen voor gebruik of reparaties tijdens de middeleeuwen gevonden, wat je wel mag verwachten als de brug bijna 1000 jaar in gebruik is geweest. Bovendien weten we dat er momenten waren dat er geen brug was: in de kroniek van Sint Truiden wordt aangehaald dat er in de periode 1055-1082 geen bruggen over de Maas waren op de route van Keulen naar Tongeren. In een vertelling over de renovatie van de abdij van Sint Truiden onder Abt Adelardus II, waarbij muren werden herbouwd en 'bezienswaardige zuilen' werden geplaatst, volgt namelijk de volgende strofe: *'In groepen, onder het zingen van hymnen, sleepten ze die zuilen, bij ontstentenis van bruggen, zelfs door de bedding van de Maas naar hier'*.¹⁵² Dit bewijst dat de oude Romeinse brug niet continu tot het jaar 1275 bestaan heeft. Er moet nog een andere middeleeuwse brug over de Maas zijn geweest, die nog niet met zekerheid gelokaliseerd is. De plek van de huidige Servaasbrug is de meest aannemelijke plek voor deze brug. Deze hypothese kan bewezen of aannemelijk worden gemaakt (of weerlegd) als het moment van aanleg van de Maastrichter Brugstraat op de westelijke Maasoever of de Wycker Brugstaat op de oostelijke Maasoever bepaald kan worden. De stedelijke structuur van Maastricht werd definitief vastgelegd toen de stadswallen in ca. 1180, de stadsmuren in ca. 1230 en de buitenwerken vanaf de zestiende eeuw werden aangelegd.

Literatuur

- Appadurai, A., 1988: Introduction: commodities and the politics of Value, in: A. Appadurai (ed.), *The social life of things: commodities in a cultural perspective*, Cambridge, 3-63.
- Arts, J., 2007: *Maastricht Entre-Deux. Archeologische opgraving*, Den Bosch/Deventer (BAAC-rapport 04.201).
- Ball, E.A.G., L.A. Tebbens & C.M. van der Linde (red.) 2018: *Het Maasdal tussen Eijsden en Mook. De bewoningsgeschiedenis van het Malta-tijdperk*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 60).
- Bloemers, J.H.F., 1971-1972: Archeologische kroniek van Limburg over de jaren 1969-1970, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*, 107-108, 52-54.
- Bloemers, J.H.F., 1973: Twenty-five years of ROB-research in Roman Limburg, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 23, 237-258.
- Boppert, W., 1986: Die frühchristlichen Grabungsinschriften aus der Servatiuskirche in Maastricht, in: *Sint Servaas bisschop van Tongeren-Maastricht. Het vroegste christendom in het Maasland. Handelingen van het colloquium te Alden Biesen (Bilzen), Tongeren en Maastricht*, Borgloon-Rijkel (Kunst en Oudheden in Limburg 28).
- Dam, R. van, 1988: *Gregory of Tours. Glory of the confessors*, Liverpool.
- Dijkman, W., 1999: Maastricht, in: *Mosa Nostra. De Maasvallei van Verdun tot Maastricht in de Merovingische periode. 5de – 8ste eeuw*, Namen, 46-57.
- Dijkstra, M.F.P. & J.P. Flamman 2004: *Onderweg naar gisteren. Archeologisch onderzoek naar 2000 jaar wegopbouw langs de noordzijde van het Vrijthof te Maastricht*, Amsterdam (AAC-publicaties 24).
- Dijkstra, J. & F. Timmermans 2008: *Een opgraving achter het stadhuis op de Markt te Maastricht*, Amersfoort (ADC-rapportage 1096).

152 Lavigne 1986, 21. Deze strofe is 'ontdekt' door Bèr Eggen. Het gaat hier over zuilen die van Worms (Duitsland), per schip over de Rijn en van elders met wagens tot Keulen werden gebracht en vervolgens naar Haspengouw werden getransporteerd. Het kan niet anders dan dat deze route via Maastricht heeft gelopen.

- Enckevort, H., van, J. Hendriks & M. Nicasie 2017: *Nieuw licht op donkere middeleeuwen*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 61).
- Hackeng, R., 2006: *Het middeleeuws grondbezit van het Sint Servaaskapittel te Maastricht in de regio Maas-Rijn*, Maastricht.
- Haye, R. de la, 1985: *De Bisschoppen van Maastricht*, Maastricht (Vierkant Maastricht deel 5).
- Haye, R. de la, 1986: Un héritage maastrichtois: le siège épiscopal de Liège, *Bulletin de l'Institut Archéologique Liégeois* 98 (Mélanges Georges Hansotte), 233 - 250.
- Haye, R. de la, 2007: Lambertus laatste bisschop van Maastricht. Hubertus eerste bisschop van Luik. Hun eigentijdse levensbeschrijvingen, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*, 143, 9-66.
- Hulst, R.A., 1994: *De theateropgraving in Maastricht (1988-1989)*, Maastricht (Maastrichtse Opgravings-verslagen 1).
- Hulst, R., 1995: *Verslag van de opgraving Lage Kanaaldijk. Code 1994.MALK.13*, Maastricht (Archeologische Rapporten Maastricht, nr. 2).
- Kars, M., 2011: *A cultural perspective on Merovingian burial chronology and the grave goods from the Vrijthof and Pandhof cemeteries in Maastricht*, Amsterdam.
- Lammers, S., 1989: Medieval Christian interments in stone; monolithic sarcophagi, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 39, 377-434.
- Lauwerier, R.C.G.M., A. Müller & D. Smal (red.) 2011: *Merovingers in een villa. Romeinse villa en Merovingisch grafveld Borgharen-Pasestraat. Onderzoek 2008-2009*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 189).
- Lauwerier, R.C.G.M. & J.W. de Kort (red.) 2014: *Merovingers in een villa 2. Romeinse villa en Merovingisch grafveld Borgharen-Pasestraat. Onderzoek 2012*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 222).
- Lavigne, E., 1986: *Kroniek van de abdij van Sint-Truiden. Eerste deel: 628-1138*, Assen (Maaslandse Monografieën 43).
- Mark, R. van der, et al. 2007: *Maastricht Dominicanenkerk. Definitief Archeologisch Onderzoek*, Den Bosch/Deventer (BAAC-rapport 06.038).
- Ommeren, H.R. van, 1991: Bronnen voor de geschiedenis van Maastricht (359-1204). Deel 1: bronnen betreffende het tijdvak vanaf het jaar 359 tot en met 923, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 127, Maastricht, 5-48.
- Panhuysen, R.G.A.M., 2005: *Demography and health in early medieval Maastricht: prosopographical observations on two cemeteries*, Amersfoort (proefschrift Universiteit Maastricht).
- Panhuysen, T., 1984: *Maastricht staat op zijn verleden*, Maastricht
- Panhuysen, T., 1991: De Sint Servaaskerk te Maastricht in de vroege middeleeuwen. Voorlopig eindverslag van de opgraving door de dienst Stadsontwikkeling Maastricht in de periode 1981-1989, *Bulletin KNOB*, 1991-1, 15-24.
- Panhuysen, T., 1996: *Romeins Maastricht en zijn Beelden* (Corpus van de Romeinse Beeldhouwkunst, Nederland, Maastricht), Maastricht/Assen.
- Panhuysen, T., 2011: Sleutelfiguren uit de vroegste geschiedenis van de Sint-Servaasabdij van Maastricht, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 147, 9-62.
- Panhuysen, T. & P. Leupen 1990: Maastricht in het eerste millennium, in: *De vroegste stadsontwikkeling in Nederland. Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de zuidelijke Nederlanden, een archeologisch en historisch probleem*, 14e internationale colloquium, Spa, 6-8 september 1988, Brussels, 411-455.
- Panhuysen, T., P. Boyens, W. Dijkman & R. Hulst 1990: Opgravingen door het Gemeentelijk Oudheidkundig Bodemonderzoek, Maastricht, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 126, 214-230.

- Panhuysen, T., W. Dijkman, R.A. Hulst & R.G.A.M. Panhuysen 1991: Opgravingen door het Gemeentelijk Oudheidkundig Bodemonderzoek in het jaar 1990, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 127, 237-239.
- Panhuysen, T., W. Dijkman, R.A. Hulst & R.G.A.M. Panhuysen 1992: Opgravingen door het Gemeentelijk Oudheidkundig Bodemonderzoek in het jaar 1991, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 128 (1992), 259-288.
- Panhuysen, T. (eindred.) met bijdragen van F. Brounen & R.A. Hulst 1995: Archeologische kroniek van Maastricht 1994, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 131 (1995), 199-232.
- Panhuysen, T., R. de la Haye with N. Gauthier 2002: Maastricht, in: N. Gauthier et al. (eds.) 2002: *Topographie Chrétienne des sites de la Gaule des origines au milieu de VIIIe siècle*, 12, *Province ecclésiastique de Cologne*, Paris, 91-115.
- Pöppelmann, H., 2011: *Das spätantik-frühmittelalterliche Gräberfeld von Jülich*, Kreis Düren, Bonn (Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie, Band 11).
- Rensch, Th.J. van, 1983: *De Sint Martinuskerk van Wyck*, Maastricht.
- Ristow, S., 2012a: Frühes Christentum in Gallien und Germanien, in: *Christianisierung Europas. Entstehung, Entwicklung und Konsolidierung im archäologischen Befund. Internationale Tagung im Dezember 2010 in Bergisch Gladbach*, Regensburg, 73-94.
- Ristow, S., 2012b: Christliches im archäologischen Befund, in: *Studien zu Spätantike und Frühmittelalter, Wechsel der Religionen - Religionen des Wechsels, Tagungsbeiträge der Arbeitsgemeinschaft Spätantike und Frühmittelalter. 5. Religion im archäologischen Befund (Nürnberg, 27-28 Mai 2010)*, Hamburg.
- Ristow, S., 2013: Forschungsstand und Forschungsstandpunkte zu den Anfängen der christlichen Religion im Rheinland, *Rheinische Vierteljahrsblätter, Jahrgang 77*, 1-24.
- Soeters, G., 1989a: *Het grafveld in de pandhof van de Sint Servaaskerk te Maastricht*, Maastricht. (ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam).
- Soeters, G., 1989b: *Gebouwwresten in de pandhof van de Sint Servaaskerk te Maastricht*, Maastricht. (ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam).
- Theuws, F., 1988: *De archeologie van de periferie. Studies naar de ontwikkeling van bewoning en samenleving in het Maas-Demer-Schelde gebied in de vroege middeleeuwen*, Amsterdam.
- Theuws, F., 2001: Maastricht as a centre of power, in: M. de Jong & F. Theuws with C. van Rhijn (eds.), *Topographies of power in the early Middle Ages*, Leiden/Boston/Köln, 155-216.
- Theuws, F., 2003: *De sleutel van Sint Servaas. Uitwisseling, religie, identiteit en centrale plaatsen in de vroege middeleeuwen*, Amsterdam (inaugurale rede Universiteit van Amsterdam).
- Theuws, F., 2005: Drie modellen voor de ontwikkeling van het middeleeuwse Maastricht, in: R. Rutte & H. van Engen (eds.), *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht*, Hilversum, 87-122.
- Theuws, F., 2007: Where's the eighth century in the towns of the Meuse valley?, in: J. Henning (ed.), *Post-Roman towns, trade and settlement in Europe and Byzantium. Vol. 1. The heirs of the Roman West, Millennium Studien. Zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr.*, Berlin/ New York, 153-164.
- Theuws, F., 2014a: *De boer en de koning in vroeg-middeleeuws Europa*, Leiden (inaugurale rede Universiteit Leiden).
- Theuws, F., 2014b: Das mittlere Maastal. Wie es zu einem Kerngebiet des Karolingerreichs wurde, in: F. Pohle (ed.), *Karl der Grosse, Charlemagne, Orte der Macht*, Aachen, 188-197.
- Theuws, F., 2015: Cultus, bezit en macht in de vroege middeleeuwen, in: P. Tummers et al. (eds.), *Limburg een geschiedenis, (deel 1) tot 1500*, Maastricht, 171-186.

- Theuws, F. & M. Kars (eds.) 2017: *The Saint-Servatius complex in Maastricht. The Vrijthof excavations (1969-1970)*, Bonn.
- Timmers, J.J., 1971: *De kunst van het Maasland*, Assen.
- Verbeek, A., 1958: Spuren der frühen Bischofskirchen in Tongeren und Maastricht, *Bonner Jahrbücher 158*, 346-371.
- Ubachs, P. & I. Evers 2005: *Historische Encyclopedie van Maastricht*, Maastricht.
- Verwers, W., 1986: Het grafveld in de pandhof van de Sint Servaaskerk te Maastricht, een voorlopig verslag, in: H. Jenniskens et al. (eds.) 1981: *Munsters in de Maasgouw. Archeologie en kerkgeschiedenis in Limburg. Bundel aangeboden aan Pater A.J. Munsters bij zijn tachtigste verjaardag*, Maastricht (werken van het LGOG 9), 56-71.
- Weidemann, M., 1982: *Kulturgeschichte der Merowingerzeit nach den Werken von Gregors von Tours*, Mainz/Bonn.
- Werner, M., 1980: *Der Lütticher Raum in frühkarolingischer Zeit. Untersuchungen zur Geschichte einer Karolingischen Stammlandschaft*, Göttingen.
- Wetzels, E., 2017a: *Some remarks on the recordings of Gregorius of Tours, because of the interpretation concerning the mentioning of Maastricht in these recordings*, gepubliceerd op academia.edu, versie 1.1; revisie 10 augustus 2017.
- Wetzels, E., 2017b: *MERAC preliminary report on 20171115*, gepubliceerd op academia.edu, versie definitief 5 december 2017.
- Wetzels, E., 2017c: *The Maastricht late-Roman castellum concised and revisited*, gepubliceerd op academia.edu, versie 11 juli 2017.
- Wetzels, E., 2018: Frans Theuws and Maastricht: inalienable or inseparable?, in M. Kars e.a. (eds) 2018, *Rural riches and royal rags? Studies on medieval and modern archaeology, presented to Frans Theuws*, Zwolle, 161-166.
- Wilgen, L.R. van, 2015: *Archeologische opgraving en archeologische begeleiding Grote Staat 37-43 en Sporenstraat 1-3, Maastricht, Gemeente Maastricht, Heinenoord (opgravingsrapport SOB-research; proj.nr. 1771-1007)*.

ABSTRACT

The Maastricht' Vrijthof book

In 2017 Theuws and Kars published an important book on the excavations on the Vrijthof-square in Maastricht, carried out in 1969-1970. Although the conditions were harsh, the almost 50-year old documentation still offers a lot of information.

Over 450 graves of originally perhaps 1.500 graves have been documented (excluding the ca. 1.000 graves of the Saint-Servatius-complex-excavation in the fifties and eighties) as well as several settlement-traces, all dating from the period of 400-1000 AD. Most of the graves belonged to Merovingian and Carolingian graveyards. The graves were part of at least six different graveyards. Besides graveyards isolated burials existed as well. These were not only documented on the Vrijthof-square, but also elsewhere in Maastricht.

Theuws and Kars think that the different graveyards belonged to different groups or clans and that the control over these graveyards coincided with the control over early medieval Maastricht (or parts of it). During the early medieval period the first church was built around 560 AD (*magnum templum*), immediately adjacent to the Vrijthof-square, almost on top of the presumed grave of Saint Servatius, the supposed first bishop of Tongeren-Maastricht. Servatius lived, according to the legends, in the late fourth or fifth century. Although the proof of the existence of this bishop is scarce, the worshiping of Servatius was a continuous factor in the development of medieval Maastricht since the second half of the sixth century. Today the church of Servatius still stands on the same slope where its predecessor was built 1450 years ago.